A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.
SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

X. KÖTET. — 5. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
HORVÁT BOLDIZSÁR
T. TAGRÓL.

TÓTH LŐRINCZ
R. TAGTÓL.

MAGY. AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1900. január 29-iki összes ülésén.)

Ára 1 korona.

BUDAPEST.
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.
1900.

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÚNYT TAGJAIRÓL.

I. KÖTET.

I. Korponay János lev. tagról. *Kápolnai Pauer István* lev. tagtól ... — kor. 20 fill.
II. Suhayda János lev. tagról. Dr. *Konek Sándor* r. tagtól ... — » 20 »
III. Morócz István lev. tagról. *Galgóczy Károly* lev. tagtól ... — » 20 »
IV. Révész Imre l. tagról. *Ballagi Mór* r. tagtól ... — » 40 »
V. Broca Pál külső tagról. *Lenhossék József* r. tagtól ... — » 60 »
VI. Asbóth Lajos lev. tagról. *Kápolnai Pauer István* lev. tagtól — » 20 »
VII. Ami Boué külső tagról. Dr. *Szabó József* r. tagtól ... — » 20 »
VIII. Fabritius Károly lev. tagról. *Kozma Ferencz* lev. tagtól ... — » 80 »
IX. Jerney János emlékezete. *Gyárfás István* lev. tagtól ... — » 40 »
X. Mihályi Károly lev. tagról. *Domanovszky Endre* lev. tagtól — » 20 »

II. KÖTET.

I. Molnár Aladár levelező tagról. *Tanárky Gedeon* l. tagtól — » 40 »
II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. *Galgóczy Károly* lev. tagtól — » 20 »
III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. *Széchsen Antal* t. tagtól ... — » 20 »
IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. *Margó Tivadar* r. tagtól — » 80 »
V. Wöhler Frigyes k. tagról. *Nendtvich Károly* l. tagtól ... — » 20 »
VI. Érkövy Adolf l. tagról. *Galgóczy Károly* l. tagtól ... — » 20 »
VII. Zsivora György l. tagról. *Tóth Lőrincz* rendes tagtól ... — » 40 »
VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. *Haynald Lajos* igazg. és t. tagtól — » 60 »
IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. tagról. *Than Károly* rendes tagtól ... — » 60 »
X. Mignet Ferencz k. tagról. *Trefort Ágoston* igazg. tagtól ... — » 20 »

III. KÖTET.

I. Tarczy Lajos rendes tagról. *Török József* r. tagtól ... — » 20 »
II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. *Trefort Ágoston* igazg. s tiszt. tagtól ... — » 20 »
III. Lönnrot I. k. tagról. *Hunfalvy Pál* r. tagtól ... — » 40 »
IV. Baintner János l. tagról. *Apáthy István* r. tagtól ... — » 20 »
V. Guizot Ferencz k. tagról. *Trefort Ágoston* t. tagtól ... — » 20 »
VI. Horváth Cyrill tiszt. tagról. Dr. *Pauer Imre* tiszt. tagtól — » 20 »
VII. Davis József Bernát k. tagról. *Lenhossek József* rendes tagtól — » 40 »
VIII. Vandrák A. lev. tagról. *Vécsey Tamás* lev. tagtól ... — » 40 »

M. TUD. AKAD. KÖNYVTÁRA

EMLÉKBESZÉD HORVÁT BOLDIZSÁR FELETT.

TÓTH LŐRINCZ, r. tagtól.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1900. jan. 29-én tartott összes ülésén.)

Nyolczvanöt éves korom erőtlensége miatt némi aggodalommal, de mégis büszke örömmel fogadtam a t. Akadémia megtisztelő felszólítását, hogy *Horvát Boldizsár* tiszteleti tag, volt igazságügyminiszter, mélyen gyászolt barátom felett emlékbeszédet tartsak, mert a régi, szerető, tisztelő és őt szelleme s jelleme nagyságában alaposan ismerő, vele fél századon keresztül szoros összeköttetésben álló hű barátra nézve csak vigasztaló lehet, ha kedves emlékével foglalkozhatom, s némi, bár forma tekintetében tökéletlen, s tartalmi súlyára nézve is kevés újat felmutató adalékkal járulhatok én is a kegyelet adójához, melylyel neki nemcsak az igazságügyi palotákban, Magyarország birói s jogszolgáltatási összes közegei tartoznak, hanem mi is e helyen, a tudomány és irodalom csarnokában, áldozni hivatva vagyunk.

Midőn reá gondolok, felőle szólok vagy irok, mindenkor feltünnek lelkem előtt századunk első felének s az elnyomásra következő feltámadás évtizedének, e méltán úgynevezett *nagy* kornak, gr. *Széchenyi István*, *Deák Ferencz*, *Kossuth Lajos*, báró *Eötvös József*, *Vörösmarty Mihály* lelkesült korának alakjai és képei, melyek között ő is a kimagasló világító tornyok s útmutató oszlopok közé tartozott.

Engedjék meg, tisztelt hallgatóim, hogy, bár szűk keretbe szorított, de teljes képét igyekezvén adni egész kitünő

egyéniségének, visszapillantást vessek gyermek- és ifjúkorára is, élete tavaszára, melynek bimbóiból és virágiból fejlődtek férfikora forró és fárasztó nyarán azok az érett s tápláló gyümölcsök, melyek nemzetének méltó és hervadhatlan háláját kiérdemelték.

Horvát Boldizsár született 1822. január hó első napján Szombathelyen, egyszerü polgári állású s kézi ipar után élő szülőktől. Későbben emlegetni kezdték, hogy a család fiókjában nemeslevél rejtőzött, melylyel maga *Horvát Boldizsár* soha sem dicsekedett, s általános volt a vélemény, hogy ő az első közpolgári származású magyar miniszter, sőt e magas méltóságra emelkedése egyik okául tekintették azt is, hogy e kinevezésben az 1848-ban kivívott demokratziai elv egyik gyakorlati megtestesülését keresték s találták fel azok, kik őt személyes tulajdonaiért akként kitüntették s a Felségnek ajánlották: *Deák* és gróf *Andrássy Gyula* miniszterelnök. Horvát Boldizsár valódi nemes egyéniségének nem volt szüksége pergamenen megírt ősi nemességre. Ő bizonynyal szégyenelte volna »*Oroszlánt, saskeselyt imádni ész s erény oltára helyt*«. Nem volt kedve nemesi czímerrel és predikátummal parádézni, mert érezte, hogy azok nélkül is lehet nemes ember a szó legszebb értelmében a közhasznú becsületes munka s magas eszményei megvalósítására törekvő fáradhatlan erőfeszítés által.

Közpolgári állásu vagy ha úgy tetszik, czímeres szülői gondoskodtak jó neveléséről s kiképeztetéséről. Elemi tanulmányait szülővárosában, majd Sopronban s a jogot a győri királyi jogakadémián végezte, mint a legkitünőbb tanulók egyike. A szellemes gyermek annak a lelkesült kornak volt növendéke, melyben gróf *Széchenyi István* kezdte vezetni az álmából felrázott nemzetet a feltámasztó haladás ösvényén, ama messzebb látó magaslat felé, honnan erős karával mutogatni kezdé a tespedő fajnak az igéret földét, mely »*nem volt, hanem lesz*«. — Ez idő egészséges légáramlata táplálta fiatal erőteljes tüdejét; e kor előretörekvő lelkesedésében fejlett ifjuvá, melynek önzetlen eszményiségét már alig birja megérteni a XIX-ik századvég növendékeinek nagyobb része.

S azon korban növekedett, midőn már kész nyelvet, s az eszmék tiszta, világos, szabatos és diszes kifejezésére gazdag nyelvkincset talált, nem mint azok az úttörők, kiknek nyelvet kellett csinálni, hogy magasabb, mélyebb, finomabb gondolataikat s érzelmeiket közölhessék. Kazinczy, Kölcsey, Berzsenyi, Vörösmarty megteremtették a nyelvet, melyen a későbbi évtizedek növendéke írhatott és szólhatott, mint írhattak és szólhattak a kész nyelvkincset tovább fejlesztő s gazdagító kortársai, kik mint költők, versírók s elbeszélők és szónokok egyéniségükhez képest, elődeik munkáját többféle irányban folytatták. Horvát Boldizsár nem volt nyelvész, de birt elég izléssel, hogy a haladókkal együtt haladjon, s mind azt felhasználja, a mit a nyelvészek s költők a szónokok rendelkezésére adtak. Izetlen erőltetésre, vagy affectátzióra sem a purizmusban, sem az idegen szavak s formák használatában sohase tévedt. A legjobb irodalmi nyelven beszélt, s vasmegyei létére minden nyoma nélkül annak a hienczes tájszólásnak, melytől a dunántúli határmegyék lakosai oly nehezen tudnak elszokni, melyet Nagy Pál feltünően használt s melynek egy kis pikáns izét más soproni, vasi, zalai szónokoknál, még a legműveltebbeknél is, olykor megéreztük.

A jogi pályára szánván magát, 1841-ben Vasmegyében, s majd, mint királyi táblai felesküdt jegyző, *Széll Imre* itélőmester oldalán volt jogi gyakorlaton. Miután 1843. márczius hóban még csak 21 éves korában az ügyvédi vizsgálatot letette, szülővárosában Szombathelyt telepedett le ügyvédi gyakorlatra, mely állás, függetlenségénél fogva, hivatásának s vágyainak leginkább megfelelt. Csakhamar mezei kapitány s két év mulva a város főjegyzője lett s buzgón, eredményesen működött annak közügyei s műveltsége előmozdításában. Már itt, igen fiatal korában feltünt lendületes ékesszólásával s alapos logikája erejével, s magára vonta *Deák Ferencz* figyelmét, kit kehidai ősi házában évről évre felkeresett, s megnyerte e nagy mesterének becsülését s egész életére kiterjedő baráti jóakaratát, de polgártársai tiszteletét és szeretetét is, kik őt 1848-ban egyhangulag képviselőjükké választották a pesti első par-

lamentre, melyet hazafiúi erős jelleme szerint Debreczenbe s 1849-ben, Buda bevétele után, ismét Pestre, s majd Szegedre is követett. Ezzel nyilt meg politikai pályája, e lelkes korszak magas eszméi s törekvései, minden áldozatra kész, önzéstelen hazafiúi felbuzdulása közt, midőn egyszerre elérhetőnek tünt fel mindaz, a mit a nemzet vezérei évtizedek óta terveztek, s lánglelkű ifjai álmodtak. Még akkor csak tanult a jegyzői tollal kezében és szerényen hallgatott, bár azok, kik közelebbről ismerték, már felfedezték benne jövő kitünősége minden feltételét, az alapos tudást, a szónak és érvelésnek hatalmát s jelleme szilárdságát. E szerénységének nem kiszámított, de természetes következése volt, hogy, bár a szabadságharcz legyőzése után őt is hadi törvényszék elé állították s rövid ideig szabadságától is megfosztották, már 1850-ben amnesztiát nyert, s bár 1853-ban az ügyvédi gyakorlattól, politikai multja büntetéseül, felfüggesztetett, 1854-ben, miután a megkivánt új ügyvédi vizsgálatot a reánk oktroyált osztrák törvényekből, a német vizsgálókat meglepő készültséggel letette: az őt ügyvédi kenyérkeresetétől megfosztó tilalom visszavétetett, s ő csakhamar a legjelesebb s elfoglaltabb ügyvédek egyike lett Vasmegyében, kiben közelismerés szerint széles tudás, s tiszta jellemmel párosult életre való ügyesség nagy mértékben egyesült, s a ki többek közt a herczeg *Batthyány Fülöp*-féle uradalmak jogi tanácsosává is felkéretett s e minőségben két évig Körmenden tartotta lakását. Tisztelő szombathelyi polgártársai ismét képviselőjükké választották az 1861-ik év tavaszán egybehívott országgyűlésre, vagy: helyesebben mondva, országgyűlési kisérletre, de ezt megelőzőleg alkalma nyilt az *Apponyi György* gróf országbiró által a törvénykezési helyzet tisztázása s előkészítése czéljából Pestre összehivott értekezleten magát kitüntetni.

Apponyi György gróf országbiró ugyanis legfelsőbb helyről megbízva, erre az 1861. január 23-án megnyitott s márczius 4-éig tartott »*országbirói értekezlet*« czím alatt ismert epochális tanácskozásra, *Deák Ferencz* ajánlata folytán *Horvát Boldizsárt* is meghívta, kit még ekkor személyesen nem ismert, azon előkelő államférfiak s jogá-

szok koszorújába, melyet a nagy és nehéz munka sikeres keresztülvitelére politikai pártkülönbségek figyelembe vétele nélkül szerencsés tapintattal összefűzött. *Horvát Boldizsár* először itt alapította meg országos hirét. Ékesszólása, formulázó tehetsége, szabatos stylusa, széles látköre, az újabb jogi és törvénykezési reformok alapos ismerete, s e mellett a *Deák Ferenczéhez* hasonló, józan, de lényeges dolgokban nem alkuvó mérséklete e nagy tekintélyű tanácskozások során annyira feltünt s az őt már különben is kedvelő *Deákot* is, kinek oldalánál kűzdött, annyira meglepte, hogy ez már akkor kijelölte őt magában a remélhetőleg betöltendő igazságügyminiszteri székre, mely óhajtása későbben, midőn a független nemzeti minisztériumot, sok nehézség legyőzése után, kivivnia sikerült, csakugyan teljesedésbe is ment. A különben nagyon szerény és kedélyes, de férfiasan öntudatos fiatal ember az akkori legelőkelőbb magyar jogászok társaságában is oly kimagasló tehetséget és erőt fejtett ki, mely őt volt ügyvéd-társai közt első eminenssé emelte. Az országbirói értekezlet orvoslására bizott beteg törvénykezésben az 1848-diki országgyűlésen törvényesen kivivott, de a kitört polgári háboru viharában részletes feldolgozás s formulázás alá nem jutott nagy elvek, különösen az »ősiség« eltörlésének törvénybe igtatása egy részről, s másrészről az önkényes bécsi hatalom erőszakos térfoglalása, s reánk octroyált idegen pátenseinek az elnyomás 10 éve alatt az életviszonyokba eltörölhetetlen beszövődése folytán, a lehető legnagyobb zavar s anarchia uralkodott. Egyrészről az elkeseredés a reánk erőszakolt idegen törvények ellen oly éles volt, hogy elsőrendű jogi tekintélyek közül is többen, névszerint *Ghiczy Kálmán* is, a régi magyar törvények teljes és általános visszaállításának túlszigorú és lehetetlen elvéhez ragaszkodtak, másrészről a higgadtabb felfogásuak, ily eljárás lehetetlenségét és veszélyességét kellőleg mérlegelve, a régi magyar törvények egyszerű hatályba tételét csak annyira fogadhatták el, a mennyire ez az időközben keletkezett magánjogok sérelme nélkül kivihető; a származott hézagok pótlását tehát okvetlenül szükségesnek tartották. *Horvát Boldizsár* e sok-

oldalú, terjedelmes tanácskozásokban a legnehezebb kérdések megoldása körül, közelismerés szerint, kiemelkedett alapos érvelései és szónoki ereje által úgy a régi táblabirójogászok, mint a reformoktól vissza nem rettenő, sőt egyben-másban nála is merészebben előhaladni akaró jogásztársai között, kik azonban a szónoklat művészetében s a fogalmazás és formulázás szabatosságában vele nem mérkőzhettek. Határozott álláspontot foglalt ő is *Deák Ferencz* bölcsen közvetítő véleménye mellett, hogy az osztrák uralom alatt idegennel helyettesített magyar jogot és törvénykezést tisztán és egészben visszaállítani, a szerzett magánjogok fenntartásának szüksége miatt, nem szabad, hanem, hogy ez utóbbiak megóvása tekintetéből hatályban kell hagyni az életbeléptetett osztrák törvények s pátensek némely czélszerűeknek talált s az életbe már beolvadt rendeleteit, és különösen az osztrák uralom idejében nálunk is behozott telekkönyvi rendszert, s ezzel szerves kapcsolatban levő némely osztrák magánjogi törvényeket, melyekre időközben már tulajdon- s birtokjogok alapíttattak; továbbá, hogy a polgári jog tárgyai közül a nemzetet mindenek fölött érdeklő örökösödési rendszert is át kell dolgozni, mert a régi magyar öröklési rendszerből csak annyit lehet fentartani, mennyit az ősiségnek 1848-ban kimondott elvi eltörlése fenntartani megenged, de más részről a nemzet szokásaival s izlésével ellentétben álló osztrák öröklési törvényből csak annyit venni át, a mennyi az életbe már átment s beszövődött, és szerzett magánjogok sértése nélkül meg nem semmisíthető. *Deák Ferencz* nagyeszű tanítványa döntő hatást gyakorolt e vitákban, élés határvonalat állítva fel a köz- és magánjog között s kiemelve Ghiczy ellenében, hogy jóhiszeműleg szerzett magánjogokat a közjogi tekinteteknek alárendelni s feláldozni nem szabad, mert az alkotmánynak is egyik legfőbb czélja csak az lehet, hogy az oltalma alatt élő polgárok minden magánjogi sérelmektől megóvassanak, szerződési joguk s tulajdonuk biztosíttassék.

Apponyi György gróf, a ki a vezetése alatt álló értekezlet sikerét őszintén óhajtotta, e közben megkedvelte az alapos tudományú fiatal embert, s már akkor itélőmesterré

akarta kineveztetni a királyi táblához, de ő ezt a kitüntetést, az akkori még nem egészen törvényes állapotban, nem fogadta el. Itt ismerte meg őt közelebbről gr. *Dessewffy Emil* is, ki azután a nemzetgazdászati ismeretekben és a jogban egyformán otthonos, s ez által rokonszenvét s nagyrabecsülését megnyert kitünőséget az 1863-ban általa felállított földhitelintézet jogi osztályának igazgatójává választatta meg, és Szombathelyről Pestre hozta. E nemzeti nagy hitelintézet szervezésében a nevezett elnök gróf s az új intézet élén álló *Lónyai Menyhért*, *Koriczmics László*, *Csengery Antal* társaságában ő is nagyérdemű buzgalmat fejtett ki.

Mielőtt ily minőségben Pestre tette át állandó lakását, az országbirói értekezlet s az azt követő 1861-iki sikeretlen s eredmény nélkül feloszlatott országgyűlés után visszament Szombathelyre félbeszakasztott s egyéb, a hazafira nézve fontosabb, ügyek miatt elhanyagolt ügyvédi gyakorlatat folytatni. Gróf *Apponyi* országbiró 1862. január 6-án felszólította, hogy helyét a királyi táblánál, a mely részére nyitva állott, foglalja el; de ő akkor más kötelességeket látva maga előtt, tagadólag válaszolt; mert oda történt kineveztetése csak a kiegyezés reményében volt általa elfogadható, de ennek fonala azóta elszakadván, a nem-alkotmányos hivataltól való visszavonulását a politikai következetesség parancsolja. »Inkább szegénységben élni,« úgy érzé s úgy mondá, »mint hazafiui elveket megtagadni.« — Az országgyűlés feloszlatása után bekövetkezett provizórium alatt szomorú s igen izgalmas évek következtek a felháborodott országra, s ez éveket Horvát Boldizsár részint Szombathelyen, mint szülővárosának vezérférfia, részint nagyobb utazásban, részint már Pesten, mint a földhitelintézet jogi igazgatója s Deák Ferencz kiegyezési nagy munkájának hű segéde töltötte el. Oly válságos időkben, midőn napról-napra a béke s kiegyezés művének ártható kitörésekre kellett készen lenni, nem tartotta helyesnek a közbizalom elől elzárkózni, s a kedélyek lehető megnyugtatása, a jó remények ébrentartása s a közrend megőrzése érdekében a helybeli ügyek élére állt és sikerült is neki szülővárosában minden nagyobb rendzavarásnak elejét venni.

1862-ben az Angliában élő Batthyány Gusztáv gróffal, később herczeggel való találkozás s ennek ügyeiben értekezés végett melyek vezetését, körmendi lakásának elhagyása s Pestre költözése után átvette, — egy időre külföldre ment, ez alkalmat felhasználva, hogy egyszersmind a külföldi törvényhozásokat s törvénykezési rendszereket mélyebb tanulmányozás tárgyává tegye, s a közélet nyilvánulásait közelről, mint szemtanú, ismerje meg. Meglátogatta ez útjában Angliát, Francziaországot, Belgiumot s Németországot és gazdag tapasztalatokkal, fogékony lelkében élénk benyomásokkal tért haza hasznos és majdan fényes szereplését folytatni. — A következő 1863-ik évben Budapestre tette át lakását, hol a gróf Dessewffy Emil által neki felajánlott földhitelintézeti jogigazgatói hivatalát elfoglalta s hol vendégszerető háza barátai részére kedves központ lett, melynek nyájas fényt árasztó kandallója mellett találtak enyhülést s vigasztalást a több évig tartó provizórium inkább nevetségesnek s megvetésre méltónak, mint komolyan ijesztőnek mondható önkényes uralma alatt. A nemzet már sokkal erősebbnek érezte magát, hogy sem a homloka körül zsibongó szunyogokra komoly aggodalommal tekintsen.

Nem lehet szándékom itt az akadémiában, melynek hagyományos szokásai a békét s kiméletet parancsolják, a bécsi önkényuralom saját hibás kül- és belpolitikája által okozott folytonos sülyedésének s végleges bukásának történetét részletezni. Neveket kellene említenem s megbélyegeznem, s keserű visszaemlékezéseket ébresztenem. Nem szükség a kiegyezés jól ismert hullámzó fázisait lépésről-lépésre rajzolnom, melynek majd elboruló, majd ismét felderengő égboltozatán a kitartás és szilárd elvhűség s más részről a vérmesség s elbizakodás botlásait kizáró bölcs mérséklet nagy képviselőjének, *Deák Ferencznek* az 1861-iki országgyűlésen szerkesztett magasztos feliratai, majd ugyancsak az uralkodó felséggel, ennek kivánatára történt személyes találkozása, s végre húsvéti czikke s *Lustkandelnek* a magyar közjog ellen írt merényletét összetörő válasza voltak a ragyogó csillagok, — melyekhez járul szelid fényével a megismert magyar nemzet iránt rokonszenvet érező, magas

lelkü, felejthetetlen Erzsébet királynénk védangyali szerepe. — Közeledett az alkotmány visszaállításának, a koronázásnak, a nemzet törvényes miniszteriuma megalakulásának örvendetes napja. A *provizóriumok* czélszerűtlenségét, sőt veszélyét belátó, s a *Deák* által erős kézzel, de óvatosan vezetett nemzet többségének méltányos kiegyezésre hajló őszinte szándékáról mind jobban meggyőződött s annak szivéhez mindinkább közeledő uralkodó 1865. deczember 10-ikére országgyűlést hivott össze, és *Horvát Boldizsárt*, a többé köztük nem lakót, de már akkor országszerte ismert és tisztelt szónokot, publiczistát és jogászt szombathelyi polgártársai, régibb kegyeletüknél fogva, újra megválasztották képviselőjökül. De nem volt még egészen megérve a bölcsesség gyümölcse, a munkát folytatni kellett. Ez időkben ügyes tollal védte a bécsi ellenségek, s a magyar, de arisztokrata érzelmü ó-konzervativ urak ellenében a Pesti Naplóban Deák Ferencznek s báró Kemény Zsigmondnak a jogfolytonossághoz s 1848-hoz szigoruan ragaszkodó, de az ellenzéki eljárás túlzásait nem helyeslő óvatos politikáját, s jobb reményét nem vesztve, következetesen ellenezte az alkudozások fonalának megszakítását. — Mindazon nemes munka mellett, melyet Deák Ferencz hű társaival a 67-es országgyűlési bizottságban s 15-ös albizottságban kifejtett, még az Ausztriát megalázó külföldi eseményekre volt szükség, hogy a kiegyezés a nemzet óhajtása szerint létrejöhessen. A porosz s olasz háboru kitörése az országgyűlés elnapolását vonta maga után, s a nemzet dobogó szivvel várta a hadi szerencse koczkájának változó fordulatait. A szadovai s königgrätzi napok s az emigráczió fenyegető mozgalmai megsemmisítették Ausztria fennhéjázó reményeit, s az aug. 20-án megkötött prágai béke kizárta Ausztriát Olaszországból és a német birodalmi szövetségből. — Elkövetkezett a pillanat, hogy Magyarország kivívja törvényes jogait, a nélkül, hogy a kényszerhelyzettel visszaéljen. — Deák Ferenczet ily helyzetben sem hagyta el higgadtsága, s a felség bizalmát még jobban megnyeré lovagiassága, mely a rövidlátó tanácsadók befolyása alul teljesen kibontakozott és saját érzelmeit most már szabadon követő uralkodót a nem-

zettel teljesen és bensőleg egyesítette. — A Deák-párt, valamint előbb abból, amit az igazság s a törvény követelnie parancsolt, egy hajszálnyit sem engedett, úgy most sem követelt többet, mint a kényszerhelyzet előtt, melyet a vérmesebb politikusok felhasználni akartak; és a királyi felség a nemzet e lojalitását s lovagiasságát szive szerint tudta méltányolni. A folytatott országgyülés bevégezte a kiegyezés nagy és üdvös munkáját, a koronázás közmegnyugvásra, a nemzet nagy többségénél örömriadásai közt megtörtént, az alkotmányos m. minisztérium kineveztetett, s a békés haladás és fejlődés feltételei meg voltak adva.

Horvát Boldizsár részére a miniszteri tárcza elnyerését határozottan biztositotta 1866. decz. elsején elmondott, roppant hatásu beszéde, mely az általa abban felvetett s kifejtett »*Quid tunc*« kérdésről neveztetik s ismeretes. — 1866. nov. 29-én az ellenzék részéről indítvány tétetett, hogy miután a hó 17-én érkezett királyi kéziratban az, amit az országgyűlés a jogfolytonosság szempontjából követelt, csak részben fogadtatott el, mondja ki a képviselőház hogy mind addig, mig az ország jogai s törvényei teljesen helyre nem állíttatnak, a törvényhozói munkálkodást nem folytatja, ennélfogva terjesztessék fel új kérelem a Felséghez, hogy az alkotmányt egész teljességében életbe léptetni méltóztassék, addig pedig, mig ez meg nem történik, minden országgyűlési munka szüneteljen. Deák Ferencz ennek ellenében oly indítványt tett, hogy a Felségbez terjesztendő újabb feliratban felhozott jogszerű okokra hivatkozva, az alkotmány azonnali tettleges helyreállítása, mely egyedül képes a nemzetet megnyugtatni, erélyesen sürgettessék ugyan, de emellett a törvényhozási munkálkodás félbe ne szakíttassék s a 67-es bizottság, mely az év márczius 1-én arra küldetett ki, hogy a Magyarország és a közös uralkodó többi országa közt fenforgó közös érdekek megállapítására s miként kezelésére nézve czélszerű tervet dolgozzon ki, továbbra is fentartassék s munkáját folytassa. A következő deczember 1-jei ülésben Tisza Kálmán, Deák közvetítő indítványa ellenében újra azt sürgette, hogy a bizottság is függeszsze fel további munkálkodását s az országgyűlés

mondja ki, hogy a nemzet nem hajlandó halogatás és puhítás utján az ország jogainak bármelyikéről lemondani, s a kiegyezés érdekében az alkotmány teljes tettleges visszaállítása előtt sem üléseiben, sem bizottmányilag egy lépést sem tesz. A dolgok ily állásában szólalt fel Horvát Boldizsár s tartotta nevezetes beszédét, melyben bőven s erélyesen fejtette ki, miért nem látná czélszerűnek a megkezdett alkudozás fonalát félbeszakítani. Elmondta, hogy közelgetünk a válóponthoz, melyhez elérkezve, a kormány kénytelen lesz valódi szándékait a nemzet előtt lefátyolozni, s e válóponttnál, ha a kormány a világos jognak engedni nem akar, a nemzeti becsület fogja követelni, hogy ne folytasson tovább oly alkudozást, mely nem volna hozzá méltó s akkor ő sem fog attól visszariadni. — De ez a válpont még nincs itt. A birodalom helyzete a königgrätzi legyőzetés s prágai béke által annyira megnehezült, hogy sokan már kétségbe esnek a monarchia jövője felett s annak felbomlását várják; ő jósolni nem akar, de annyit bizonyosnak tart, hogy a kormánynak s a népeknek vállvetett erőfeszítésre van szükségük, hogy a monarchia e válságból kimeneküljön. — De ebből, nyiltan és őszintén szólva, mi következik? ha az volna feladatunk, hogy bosszut álljunk Ausztrián a sérelmekért, melyekkel negyedfél század óta elhalmozott, aligha tehetnénk egyebet, mint hogy az alkudozások fonalát végképen megszakítsuk s hagyjuk Ausztriát elvérzeni önokozta sebeiben. De a kiket nem a bosszú politikája vezet, hanem a nemzet megmentése minden eshetőségek közt, figyelembe kell venniök azt, ami történhetik Ausztria felbomlásának esetében s kérdezni magoktól: »Quid tunc?« S ezt kérdezve, nem követhetjük Sámson politikáját: az épület oszlopait halomra dönteni csak azért, hogy velünk együtt a gyűlölt ellenség is e romok alatt találja halálát. Ha valaki biztosíthatná őt arról, hogy Ausztria legyőzésével a győztes hatalmak e geografiai területen nem teremtenek új alkotásokat, hanem visszaállítják a régi magyar birodalmat, akkor értené a bosszú és szakítás politikáját, de hogy az európai diplomáczia, Ausztria szétbomlása esetében, ennek megszünt hivatását Magyarországra ruházza, ki biztosít

minket afelől? ez csak akkor lenne valószinű, ha a bekövetkezett katasztrófa perczében egy kiegészített, ép, erős és hatalmas Magyarország állana fenn, melyet nem lehetne ignorálni s mellőzni. Ebből azt következtette, hogy nem kell abbahagyni a reményteljes munkát, mely által Magyarország mielőbb birtokába jusson ép és erős állami szervezetének.

Az 1866/67-iki országyűlésen elérte a legmagasb kitüntetést, mely alkotmányos polgárt jutalmazhat. Megalakulván 1867-ik évi februárban a nemzeti felkelés utáni első alkotmányos kormány, a nemzettel kibékült királyi felség s ennek miniszterelnöke gróf *Andrássy Gyula*, a *Deák Ferencz* által méltán úgy nevezett »providentziális férfiú«, ennek ajánlatára igazságügyminiszterré nevezte. Már 1867. február 14-én részt vett Bécsben a miniszteri tanácskozásokon gróf *Andrássy Gyulával* s kiszemelt minisztertársaival. Ő dolgozta ki báró *Eötvös Józseffel* s *Lónyay Menyhérttel* a miniszteriumot bemutató beszédet. Gróf *Andrássy* február 17-én tette le ő felsége kezeibe a miniszterelnöki esküt, s hozta le Pestre, az örömben és ünnepi fényben ragyogó magyar fővárosba, a miniszteri kinevezéseket. Ezek voltak *Horvát Boldizsár* legboldogabb napjai, mert annyi aggodalom, erős kűzdelmek s akadályok legyőzése után, az emelkedett hangulat levegőjében s kelő nap sugáraiban szíve magasan feldobogott, s kezdte elhinni, hogy a nemzet nagy többsége, megértve a helyzet óriási fontosságát, kellő erélyt, de mérsékletet s józanságot is fog kifejteni ennek megszilárdítására s úgy járni el, hogy a trón az egyazon czélra törekvő nemzetek egyetértésének erejével oly biztos alapra állítassék, mely minden lehető viharral szembe szállhasson, s melynek oldalánál a becsületes munka által minél magasb műveltségi vonalra s jólétre emelendő magyar haza legyen a fő tényező. Kineveztetése február 20-áról kelt, bemutatása a képviselőházban február 28-án történt s márczius 20-án tartotta egyik legjelesb beszédét a 67-es bizottság javaslata mellett, kifejtve az ellenzékkel szemközt ennek czélszerűségét és előnyeit. Már február 21-én ő lett megbizva az új megyei rendszer és a sajtótörvény kidolgozásá-

val. — A magyar jogászvilág s különösen az ügyvédi kar örömmel fogadta az általa jól ismert minisztert, volt rokonszenves kartársát, mint gyakorlatos, jártas szakembert és e mellett szerény, kedves modoru s magas műveltségű férfiút, kitől minden jót várt; de a mágnás- és aristocrata körök feszesebb és önzőbb eleme nem néztek felé nyájas arczczal, mert demokrata jellemétől s ily irányu szabadelvüségétől, melyet az ékes szavu ajak ereje s a kellemetlen igazságok kimondásától vissza nem rettenő férfias bátorság támogatott, érdekeikre nem kedvező működéstől tartottak.

Az ország, másfél évtizedes előbb teljes elnyomatás s majd a lassanként fejlődő gyógyulás gyengélkedő, s tapogatozó vergődése után végre önmagának visszaadatván, új élete küszöbén azonnal hozzáfogott alkotmánya szervezéséhez s az államiság szilárdítására vezető többé-kevésbé sikerült lépésekhez. Első sorban voltak érezhetők az igazságszolgáltatás lényeges hiányai. E téren a régi elavult intézmények romjai, s a reánk kényszerített idegen alakulások közt kellett valami egészségest, valami maradandót teremteni és pedig oly kettős irányban, hogy nemzeti sajátságainkat is lehetőleg megőrizzük, s az európai kulturnépektől, melyekkel az érintkezést ki nem kerülhetjük, elszigetelve ne maradjunk. S ime az országbirói értekezletről ismert alapos jogtudósnak alkalma nyilt, sőt most már szent kötelességévé lett ideáljait az életben s gyakorlatban megvalósítani és ő e nemes munkának egész erélyével szorgalmával s tudásával neki is feküdt. Természetes, hogy egyszerre nem lehetett a tökély magasb fokára emelkedni, kikerülhetetlen volt a tapogatózás, s nemes nagyratörő vágyak, eszményies óhajtások mellett, a hosszas betegségből lábbadozó, meggyötört nemzet első lépéseinek nem egész biztossága és határozottsága.

Nagy országos gondjai mellett első kötelességének tartotta kitüntetését atyjának tudtára adni s áldását kérni. Mert szép erényei közé tartozott kegyeletes tisztelete egyszerű, becsületes, sorsához képest szép műveltségű atyja iránt. Levele, mely az ifjúság legtanulságosb és példaadóbb olvasmányai közt foglalhat méltó helyet, a következő:

»Kedves jó édes Atyám! Midőn ő felsége kegyelme s a nemzet bizalma által a magyar igazságügy miniszterévé lettem, illő, hogy a legelső lépés, melyet szép, de terhes pályámon teszek, az igazságnak legyen szentelve. Ez igazságnak hódolok, midőn ünnepélyesen bevallom, hogy mind azt, a minek segítségével a porból e magas polczra felemelkedtem, úgy mint a munka ösztönét, a becsület szigorát, a közügy szeretetét, a jó és nemes iránti lelkesedést s a jogérzetet kedves édes atyámnak köszönhetem. Ön vala az, ki munkájának verejtékével szerzé meg azt, a mi kiképeztetésem első alapjait megveté. — Önnek példája a családi élet szűk körében szintúgy, mint a közügyek önzéstelen szolgálatában lebegett folyvást szemeim előtt; öntől sajátítottam el a lelki erőt: rendületlenül megállani a sors hullámcsapásai közt, s kitől tanultam volna jobban megismerni a becsület értékét, mint öntől, ki azt a hajótöréstől még akkor is megmenté, midőn egész élete fáradalmainak minden egyéb gyümölcseit a hullámok elnyelték. Fogadja, kedves jó atyám, mély hálámat áldozataiért, melyekkel elhalmozott. Nehéz feladatnak indulok neki: egy nemzet jogéletét ujjáteremteni. Annál nehezebb e feladat, minél inkább érzem és tudom, mily korlátolt azon erő, a melyről Isten rendelkeznem adott. Remegő szívvel fogok a nagy munkához, de ha kedves atyám áldása kisér, ez bátorságot önt belém. Ezen atyai áldásért könyörgök, kedves édes atyámnak kézcsókoló fia *Horvát Boldizsár.*« A derék atya e levélre áldásának megküldésével felelt. »Kérjed az Istent,« úgymond, »hogy segéljen meg föltett jó szándékodban, s ne félj semmit, mert ki Istenben bízik, soha sem csalatkozik.« S ily imádsággal fejezi be levelét: »Te mindenható örök Isten, ki az eget és földet teremtetted, engedd meg ezen szolgádnak Boldizsárnak, ki hozzád e reá ruházott hivatalának igazságos viseléséért folyamodik, hogy az igazságot megismerje, és azt cselekedje; áldd meg őt, mint Salamont megáldottad, bölcseséggel, hogy igazságot tehessen a te néped között.« Szombathely martius 2. 1867.« Az atyai áldás foganatos volt, s a megáldott fiú híven teljesítette kötelességét.

Hivatalát átvéve oly lángoló buzgalommal s lelkesü-

léssel fogott a romboló idők után első magyar igazságügyminiszterre váró, óriási terjedelmü s fontosságu reformok munkájához, mely előtt minden akadály csekélynek tünt fel, s valóban kevés ember volt az országban, a kit oly képesnek hittek volna az addigi igazságszolgáltatásban uralkodó rendetlenség, megvesztegetés s az egymással versengő bureaucratismus, és ős magyar táblabiróság zavaros tömkelegéből megfelelő harmonikus egészet alakítani; mert kevés ember volt, ki a törvénykezési állapotokat oly alaposan s részletesen ismerte, s oly elfogulatlanul birálhatta volna meg, ki a reformok szükségének érzetétől mélyebben lett volna áthatva mint ő, ki tehát alkalmasb lehetett volna a seprője alá jutott Augias-istálló kitisztítására. Készültsége ez irányban a legszerencsésebbek s leggazdagabbak közé tartozott. Nagy gyakorlatu ügyvédi pályáját akkor kezdte, midőn a régi magyar jog még érvényben volt, átélte az osztrák jog ideiglenes uralmának idejét s főrészt vett a hazai jog visszaállitásának előkészületi munkájában, folytonos sok oldalú gyakorlat vezette őt e különféle jogrendszerek elveinek s azon elemek gyökeres ismeretébe, melyekből az új jognak alakulnia kellett,

Elfoglalván székét egy deák-utczai bérház egyszerű s piperétlen szobáiban, első dolga volt körülvenni magát elvrokon s bizalmát biró munkatársakkal; felhívta magához államtitkárul barátját nárai *Szabó Miklóst*, a köztiszteletben álló mostani kir. kúriai elnököt, meghívta miniszteriuma kodifikáló osztályába *Szilágyi Dezsőt*, *Csemeghy Károlyt*, *Ökröss Bálintot*; alkalmazta az alapos munka mindennemű eszközeit: bizottmányi tanácskozást, szakférfiak kihallgatását s a hazában és külföldön utaztatását, költség és szellemi erő megfeszítését; s aránylag rövid idő alatt kidolgozta s az országgyűlésre tömegesen terjesztette be gyökeres igazságügyi reformokat tartalmazó törvényjavaslatait s rendeleteit, melyeknek szám szerinti tömege is tekintélyes, tartalma pedig valódi kincse a reformkorszaknak. Ezek során miniszterségе legszebb emlékét képezi az 1869-iki IV-ik törvényczikk »A birói hatalom gyakorlásáról«, mely azon évi julius 15-én lépett életbe. Ebben elválasztotta a törvény-

kezést a közigazgatástól, melyeket eddig a megyei és szabad királyi városi törvényhatóságok együtt, s egyiket a másiknak hátrányával gyakoroltak; megszüntette az első folyamodási birák korteskedés útján s a szükséges minősítés tekintetbe vétele nélkül eszközlött, úgynevezett *szabad* választását, s a birói függetlenség összes akadályait alá és felfelé; kimondta a birák elmozdíthatlanságát, át nem helyezhetőségét, a kormányhatalommal szemközt; s más részről azok puritán jellemű eltiltását szent állásukkal össze nem férő minden más magánhivataltól s foglalkozástól; szerény, de biztos és tisztességes fizetéssel s nyugdíjjal látta el a birákat, kik életüket s erejüket az anyagi s kényelmi tekintetben épen nem vonzó, de nyugalmas és méltóságos állás betöltésére szentelték; e magasztos hivatásuk teljesítésére jellem és tudás tekintetében kellőleg minősített birákat igyekezett kiszemelni, különösen a főtörvényszékekhez, — de míg a birói függetlenség ideálját, s ezzel művei legszebbikét ekként felállította, egyszersmind szabályozta más részről a törvényben a birák felelősségét is, s korlátozta a függetlenségből könnyen fejlődhető önkényt. — A főtörvényszék újra alkotásánál kirekesztette az oda nem való elemeket, megszüntette a prelátusi s bárói állásokat, eltörölvén a királyi kuriának a valóságnak meg nem felelő régi »hét személyes tábla« nevét, azt semmitőszéki s legfőbb itélőszéki részekre osztotta, s már akkor megkisérlette volna, de a minisztertanácscsal még el nem fogadtathatta s életbe nem léptethette az egy királyi tábla későbben keresztülvitt felosztását, melyet mások is czélszerűnek, de még korainak tartottak, s maga *Deák Ferencz* is úgy vélte, hogy e reform a szóbeliség behozatala s a közigazgatás rendezése utáni időre maradjon. A legfőbb itélőszék »*hétszemélyes tábla*« nevének, melyet 1723-ban lett felállítása óta bizonyos kegyelet környezett, mert ott ültek az ország legtekintélyesebb jogtudósai, eltörlése sokaknak nem tetszett, bár ez a magas biróság a mult század végén *Martinovics* és társainak, későbben, e század 40-es éveiben, *Wesselényinek*, *Kossuthnak*, *Lovassy Lászlónak* stb. politikai pereiben, nem bizonyított tiszteletre méltó függetlenséget és rendíthetlen alkot-

mányos érzelmet és tagjainak csak kis része mert a törvények igaz értelmének védelmére bátran fellépni. E nem tetszésnek azonban Horvát nem engedett, hanem haladt tovább, tapasztalásaira alapított meggyőződése útján.

A polgári perrendtartás, melyet az 1868-iki törvényhozás léptetett életbe, s mely az ő nevét viseli (LIV. t.-cz.), sok részről nem talált helyeslésre. De ne feledjük, hogy ez a mű úgy a mint az országgyűlés s annak szakbizottsága kezeiből lényeges változtatásokkal toldozva-foltozva kikerült, nem tekinthető az ő művének.

De a legbuzgóbb és legtisztább jóakaratnak, mely őt lelkesítette, annyi akadály gördíttetett útjába, hogy ez méltán fájhatott neki. Mert bár az ország sok águ szükségei közt épen az igazságügy, a közigazgatás és törvénykezés rendezése volt az országnak oly önálló joga, melyet közös ügynek tekinteni nem lehetett, melybe az ausztriai bölcsesség nem avatkozhatott, melynek terén tehát a haladni s teremteni akaró nemzeti kormány függetlenül szervezhetett, kodifikálhatott, legjobb tudása s izlése szerint, s a másik állam befolyását teljesen kizárhatta, a mit nemzetgazdasági, pénzügyi, kereskedelmi ügyekben nem tehetett: a nemes szándéku miniszternek mégis igen erős akadályokkal kellett éppen *itthon* küzdeni, nemcsak magában a megszokás s elfogultság békóiból ki nem emelkedett parlamentben, hanem saját minisztertársai egy részénél is. A többnyire nemes urakból s választás útján nyert megyei hivatalokat viselő családok tagjaiból kikerült képviselők nagy része görcsösen ragaszkodott a megszokott, úgynevezett *szabad* biróválasztás jogához, a kortesvilág kedves emlékeihez, mely annyi jóizű falatot hozott a konyhára s annyi kacskaringós áldomással volt fűszerezve. A minisztertársak pedig mindegyik első sorban saját tárczájának viselvén gondját, több izben fösvénykedtek az igazságügyi tárcza részére szükséges költségek megadásában, noha a *Justitia* saját révén s jövedelemforrásaiból, a minisztere által szükségeseknek tartott beruházásokat bőven fedezte, s képes volt magát tisztességesen kiházasítani s felszerelni; csakhogy a többi tárcza fontosabbaknak

és sürgősebbeknek tartotta a maga saját feladatait, s a bélyeg- és illetékjövedelem más állami czélokra fordítatott. — Az eszményiesb és szerényebb istennő a markosabb és prózaibb istenek: Mars, Merkur, Vulkán által félreszorítatott s várakozásra kényszeríttetett, bár mindenki tudhatta, hogy a jó igazságszolgáltatás a hitelnek s anyagi érdekeknek is legerősb támasza és feltétele. — Igaz, hogy a szabadsághábor óta elszegényített, kizsarolt országban, mely minden, úgy szellemi mint anyagi téren költséges reformok halasztást nehezen türő szükségét látta maga előtt: a népnevelés, az iskolaügy, közoktatás, összes műveltségi érdekek előbbre vitelét, utakat, vasutakat, csatornákat, a földmívelés, ipar s kereskedelem fejlesztését, a nemzeti honvédelem szervezését stb. S ennyi szükségnek egyszerre kellő mértékben eleget tenni nem lehetett.

A lázas munkásság e napjaiban, abból a legnehezebb rész az igazságügyminiszternek jutott, kitől a nemzet követelő lelkesedése azt várta, hogy rövid idő alatt mindent bevégezzen, s az új igazságszolgáltatás nagy épületét rögtön felépítse s berendezze, mintegy felfújja, a mi a legnagyobb szorgalomnak s legszentebb jóakaratnak is lehetetlen, emberi erőt túlhaladó feladat volt. — E túlzó követelés kiterjedt a polgári törvénykönyv rögtöni megalkotására is. S ő e nagy munkát is megindította, Hoffmann Pál egyetemi tanárral tervezés és kidolgozás alá vétetvén annak általános részét, mely azonban nem sikerült az ő és a magyar jogászközönség izlése szerint. De ne felejtsük, hogy e nagy s nehéz feladat, — egy a nemzet sajátságos viszonyainak megfelelő, annak multja, története, szokásai s érzelmei iránt kegyeletes figyelemmel viseltető, de az általános jogi haladást s nemzetközi viszonyokat is kellő tekintetbe vevő polgári törvénykönyv megalkotása — más és fejlettebb államokban sem egyszerre oldatott meg s bevégzése ismételt kisérletek s hosszas felülvizsgálatok közt mindenütt évtizedek munkáját vette igénybe. — A mit azonban halaszthatlannak vélt, azt kivételesen azonnal munka alá fogta s időnkint elkészítette. Ilyen sürgős tárgyaknak tartotta már 1868-ban a magyar korona országaiban levő vasutak s csatornák külön összpon-

tosított telekkönyvezését, a mit e sietősen építés alá vett közlekedési eszközök megteremtése követelt, ugyan ez évben az uzsoratörvények eltörlését s a kamatok szabályozását; továbbá az általános, és külön a Buda és Pest fővárosok területén eszközlendő kisajátítást egész kimerítő kódexekkel, amazt 90, emezt 99 §-ban rendezte, miszerint azok az ingatlan területek, telkek és épületek, melyekre a közjó tekintetéből szükség van, megszerezhetők legyenek a nélkül, hogy a tulajdonosok ezek értékének megszabásában zsarolásokra s visszaélésekre vetemedhessenek s a közforgalom, közegészség, közműveltség érdekében szükségeseknek vagy hasznosaknak talált vállalatok, intézetek, építkezések közóhajtásnak megfelelő s a kormány által engedélyezett tervszerü keresztülvitelét rút önzésből meggátolhassák.

Következtek ezután az 1848-ban elvileg eltörlött úrbéri kapcsolatból fennmaradt s elintézetlenül szabályozásra váró birtokviszonyok rendezése; a szőlőbirtok után járó tartozások megváltása; az irtványok; az ország erdélyi területén még bevégzetlenül maradt arányosítások s tagosítások. Efféle törvényei ismét az érdekelt birtokos földesurak egy részének nem voltak inyére, bár az önzéstől el nem fogult hazafiak ugyan csak beláthatták ez intézkedések üdvös voltát, melyek hiánya a független tiszta tulajdonnal együtt járó munkakedvet, a művelődési és haladási ösztönt csökkentette, a hasznos beruházásokat gátolta, szóval mindazon hátrányokat táplálta, melyek a kétséges, bizonytalan állapotot elmaradhatlanul kisérik. — Ezekhez járulnak még a vegyes házassági válópereket rendező törvény stb.

A büntető törvény s eljárás előkészületeitől annak alkotásáig még nem juthatott el tömeges teendői során, de addig is, míg a sor erre jöhetett, emberséges szelid lelkülete sugallatát követve, mielőtt ministeri székétől megvált, az 1871-iki LII-ik t.-cz.-ben úgy bűnvádi, mint rendőri esetekben jövőre eltörülte s a már meghozott itéletekben is elengedte a lealázó testi fenyítéket, a botot, a derest, mint fő-, mellék-, vagy súlyosító büntetést, úgyszintén a bilincs alkalmazását; a mit a botoztatásban szívvidító élvezetet találó megyei, városi s uradalmi kis zsarnokok s a bottól, derestől

felmentett cselédek elbizakodásától nem épen minden ok nélkül félő gazdák igen rossz néven vettek, s az írók közül is többen, különösen a nagyon is praktikus hajlamú s az ideálizmust mindig gúnyoló *Kecskeméti Aurel (Kákai Aranyos)* részéről éles megtámadásnak volt kitéve, — Éppen azok a nagy erőfeszítéssel kivívott törvények, melyek büszkeségét képezték, erős ellenzésre találtak a multban elfogult szokás embereinél, s gyakori rosszalásokat idéztek elő a demokratikus érzelmeket hazudó embereknél a valódi demokrata s általuk *álmadozó »ideálistának«* gúnyolt miniszter ellen.

Látjuk e bár csak futtában említett munkasorozatból, hogy Horvát Boldizsár az akadályok daczára, melyekkel küzdenie kellett, tett annyit a reformok útján, amennyit a lehetség határai közt, lángoló buzgalma erejével, tehetett, s azt, a mi az életbeléptetésre még érett nem volt, legalább előkészítette s a hozzávaló anyagot gondosan gyűjtötte. — A sajtóügyekbeli esküdtszéki eljárást már *Deák Ferencz* 1848-iki miniszteriumától vette át, de az akkor franczia minta után *Szalay László* által kidolgozott eljárási rendszert újra s bővítve kidolgoztatta, mely azután a század végéig tartott. Látjuk, hogy sok mindent ő kezdeményezett, a mit utódai örökségül vettek át; az egészséges gyökerü fát, melyet ő elültetett, az új kertészek, még a gyöngébb karuak is, tovább fejleszthették. Örök dicsősége igazságügyi termékeny kormányának annak a valóban szabadelvü, a Benthameknek s Montesquieuknek is szégyen nélkül felmutatható birói szervezetnek megalapítása, melyben hazai igazságszolgáltatásunk maig is mozog, és ha még nem egészen tökéletes is (a mi emberi művekről alig mondható valaha), de a pervesztes felek természetes panaszait nem tekintve, s a jelent a régibb multtal hasonlítva, általános elismerés szerint nagy szorgalommal, tiszta részrehajlatlansággal s az előbb tagadhatlanul gyakran előforduló, most már panasz tárgyát épen nem, vagy csak a legritkább esetben képező corruptió kizárásával, életre hivóját dicsőitve, működik. E szervezetben az újkor ide vonatkozó legjobb reformelvei vannak keresztülvive, s ez alapokra építvék az összes hazai

biróságok: az egyes biróságok, a törvényszékek, s ezek felett álló, irányt adó s utasító, de az alsóbb birák függetlenségét ki nem záró felsőbb biróságok. E rendes biróságok mellett saját illetőségükben működtek egy ideig a pénzügyi törvényszékek, a kerületi táblák helyébe lépett s ezek székhelyein maradt, különösen a sajtóügyi esküdtszékeket vezető úgynevezett vegyes biróságok, a börzebiróság, — s a törvénykezési közegek kiegészítéseül, a királyi ügyészségek, és végrehajtók rendszere. Az ügyvédséget szabályozó törvényjavaslatot is elkészítette, de ez csak később lépett életbe. — A gyakorlatban még kétségkívül sok hiány mutatkozik, a mi mai napig gyökeres orvoslásra vár. Biráink túlterheltetése tagadhatatlan és soraikban az idegesség divatos betegsége és szemeik kora elgyengülése napirenden van. A túlterhelt, s birói fizetésükön kívül minden egyéb keresettől (az irodalmit kivéve) eltiltott, de ilyenre időt nem is fordítható biráknak oly fizetést adni, mely függetlenségük s megvesztegethetlenségük biztosításához szinte járuljon, s őket képesekké tegye egészen, igaz lelkesedéssel nemes hivatásuknak élni, az országnak takarékosságra utaló, de a katonákra nézve mégis kivételt türő pénzügyi viszonyai miatt ekkorig nem volt lehetséges; s a törvénykezés egyéb említett közegeinek felállított rendszerében is a tapasztalás többféle módosítás s pótlás szükségét mutatta ki s az egész nagy mű még ma sem mondható teljesen bevégzettnek, de a szilárd és egészséges alapok le vannak rakva s ez *Horvát Boldizsár* halhatatlan érdeme.

S mennyit fáradozott még saját tárczája bő keretén kívül is az összes kormány roppant tömegü teendőinek feldolgozásában, mint a minisztertanács elismert legügyesb, legszabatosabb tollvivője, s egyszersmind egyik legtudósabb, legmélyebben gondolkodó tagja. A kiegyezés s ennek folytán szükségesekké lett új szervezések tömérdek munkaerőt vettek igénybe s *Horvát Boldizsár* mindezek megalkotásában, s az 1867—71-iki országgyüléseken az akadékoskodó ellenzéki pártok ellenében diadalmasan kivivott nagy törvények megokolásában, védelmében s kifejtésében előkelő részt vett. Ügyes és ékes tolla valódi kincse volt a minisz-

tertanácsnak, különösen a geniális, de az eszmék papirra vetésében, a nyelv és styl dolgában nem annyira erős és jártas gróf *Andrássy Gyulának*. A gróf melletti dilettansfogalmazói szereplésének egy mulatságos jelenetét, — midőn a miniszterelnök dolgozó szobájában több óráig elzárt és stylusgyakorlatokra kényszerített vendége volt, — érdekes emlékirataiban ő maga oly kedélyesen és humorosan írja le, hogy annak közléseért köszönetet kell mondanunk *Kónyi Manónak*, a miniszter egyik kedvelt hivének és munkáiban segédének, kit e közlésre felhatalmazott. Nem kevesebb hasznát vette nagy mestere, *Deák Ferencz* is, ki nem szeretett irni, hanem karszékében ülve vagy pamlagán fekve, eszméket cserélni, s a megvitatott, tisztázott eszméket másokkal formuláztatni, vagy legjobb esetben lediktálni. E kitüntetésben minél gyakrabban részesültek *Horvát Boldizsár*, *Kemény Zsigmond*, *Czengery Antal*, az öreg urat környező, neki híven szolgáló ügyes tollak. — Említenem kell itt, mint *Horvát Boldizsár* efféle, tárczája körén kívül eső fogalmazásainak érdekes példányát, azt a levelet, melyet, báró *Eötvös József* kultusminiszternek egy nehéz feladatban segédkezve, *Kovács Zsigmond* veszprémi püspökhöz, a IX-ik Pius pápa 1869. deczember 8-ára összehívott római zsinat alatt írt. Az állam és egyház közötti viszonynak az egyház úgy vélt előnyére váló szabályozása, a pápaság legfőbb hatalmának győzelemre juttatása, csalhatatlanságának kimondása forgott szőnyegen. Az alkotmányos magyar miniszertanács megbizásából báró *Eötvös József* akkori vallásügyi nagy miniszterünk a veszélyesnek tartott csalhatatlansági dogma kérdésében *Simor János* esztergomi érsek-primáshoz, a magyarországi főpapság vezéréhez akart juttatni utasítást, melyet *Kovács Kálmán*, a Rómában jelen volt *Kovács Zsigmond* veszprémi püsköknek, *Horvát Boldizsár* bizalmas barátjának fivére, s az igazságügyminiszter elnöki tanácsosa mint futár vitt Rómába. — Minthogy azonban báró *Eötvös József*, mint a kormány hivatalos képviselője, kénytelen volt e levelet diplomacziai finomsággal szerkeszteni, s nem mondhatott el abban mindent, a mit a csalhatatlansági dogma veszélyes következményeiről elmondani szeretett volna, *Horvát*

Boldizsárt kérte fel, hogy *Kovács Zsigmond* püspökhöz intézendő s ez által *Simor* herczegprimás esztergomi érsekkel közlendő bizalmas levelében mondja el mindazt, a mit ő el nem mondhatott. *Horvát* ez alkalmat felhasználta, hogy teljes meggyőződését, szabad véleményének egész erőteljes kifejezését lehelje e nevezetes levélbe. »Fél — úgymond — hogy a római kuria szándékolt eljárása oly forradalmat fog előidézni a katholikus világban, a minőt még a történet nem mutatott fel; meglehet, hogy első pillanatban a reactio ül diadalt, de rövid idő mulva annyival nagyobb erővel fognak előtörni a hullámok, és elsodorják azt is, a mit minden áron meg kellene mentenünk. A katholikus egyházban eddig alkotmányosság létezett, a mit a zsinatok gyakoroltak; ha a csalhatatlanság tanát a dogmák közé iktatják: az alkotmányosságot a legmerevebb egyházi abszolitizmus váltja fel s e lépés hordereje kiszámíthatlan. Nem akarja hangsúlyozni — mond tovább — a mi talán egy messzebb jövő mélyében rejlik, de a miről máris sokan komolyan gondolkoznak: a pápaság bukásáról, és az országos katholikus egyházak függetlenítéséről; azonban első pillanatra is bizonyos, hogy azok, a kik e dogma szerint az autokrata pápa iránt vak engedelmességgel tartoznának, a kik tehát idegen hatalom törvényeinek volnának elávetve, Magyarország törvényhozásának tényezői közt alig tarthatnák meg helyöket. — Hasztalan és alaptalan az az ellenvetés, hogy a pápai hatalom csak a vallás belügyeire szorítkoznék. Látszik az eddigi jelenségekből is hogy ama hatalom a határvonalat a vallás bel- és külügyei közt vagy nem ismeri vagy nem akarja tiszteletben tartani; elég e tekintetben hivatkozni azon anathémára, melyet a szentszéki biráskodás és a polgári házasság kérdésében felénk szórnak, annak igazolására, hogy egy csalhatatlannak kimondott pápa kifogyhatlan forrása lesz az egyházi és világi hatalom közti surlódásoknak, a melyek előbb-utóbb, de kétségtelenül oda vezetnek, hogy minden állam, a mely saját törvényhozásának függetlenségét meg akarja menteni, kénytelen lesz a pápasággal szakítani. Nálunk még több áll a koczkán, mint másutt, s nagyobb csapás alig érhetett volna bennün-

ket, mint a római kuria efféle határozatai. Nem csak ellenségeink számát szaporítják azok, hanem visszavonást idéznek elő saját sorainkban is. Csak egy van, a mi megmenthet bennünket az ebből eredő romlástól, a mi felvillanyozó erővel hatna, s a meglepetés villámával szórná szét elleneinket, és ez nem a meddő és előreláthatólag sikeretlen csendes ellenzés, sem pedig a kapufélfától való bucsuzás, hanem; hogy a magyar püspöki kar testületileg, komoly, ünnepélyes és nyilvános tiltakozással hagyja el Rómát.« Ezekben előadván nézeteit az egyházpolitikai kérdésben, óva int a fél rendszabályoktól stb.

S e lelkes, fáradhatlan férfiú, ki ennyit s ennyifélét örömmel és lelkesedéssel dolgozott, mégis lemondott miniszteri székéről, önként, nem kényszerítve, sőt sajnálva, de visszatarthatatlanul. Nem szenved kétséget, hogy e lépés neki is nagy fájdalmat okozott. — Mint alkotmányos, parlamentáris s így szabad birálatnak kitett, a nyilvánosság gyakran zord és csipős levegőjében élő államférfinak ugyanis megvolt ez, a báró *Eötvös Józseffel* közös nemes hibája, hogy nagyon is érzékeny bőrrel birt, meleg és finom kedélyű ember maradt nemcsak a magánéletben, hanem a viharos politikai csaták hevében is. Pedig természetesen s kikerülhetetlenül elszánva kellett lennie igen sokféle és több oldalról támadó kellemetlenségre, ellenséges indulatra, sőt méltatlan rágalomra is. Nem tudom, az erős izmu egykori Hercules milyennek találta az efféle munkát, de túl érzékeny miniszterünknek mélyen fajt ilyen bánásmód; csodálkozott, hogy a szemétseprés közben ruháját bemocskolta, hogy az uralkodó corruptió, sógorkodás és komáskodás, a kortes-légiok, a sértett partikuláris, helyi s családi érdekek kézzel-lábbal védték előnyös állásukat, s megtámadtatván húsos fazékaiknál, haragra és szitkokra fakadtak. Ő csodálkozott e felett jóhiszeműségében, elbúsulta magát s elkeseredett oly ellenzés s oly kiméletlen támadások felett, melyeken a nyilvános közélet bajnokának mosolyogva kell magát túltenni. Meg nem tudta kényes gyomrával emészteni, hogy legjobb szándékait félreismerték. Hű barátainak gyakran kellett hallani a feletti keserű panaszait, s tanuja lenni elcsüggedésének, ismételt szándé-

kának hálátlan hivatalától megválni. És valóban ez részéről nemcsak üres fenyegetés volt, többször akarta állását, mely pár évvel előbb örömteljes büszkeséggel töltötte el, másoknak engedni át s ebben csak nagy nehezen birták egy időre meggátolni vele nem ugyan minden meggyőződésében osztozó, de őt általában igen nagyra becsülő s magas tehetségeit és munkaerejét majdnem nélkülözhetlennek tartó minisztertársai s maga a tárczát nem viselő országos hatalom, *Deák Ferencz* is. — El kell ismernünk, hogy oly emberre nézve, ki nem a miniszteri, úgy is szerény fizetésért, melyre minden bankigazgató s pénzintézeti souverain fitymálva tekint, s a ki nem is a hatalom mellfeszítő gyönyöreért szolgál, ki a miniszteri fizetést a helyzetében kikerülhetetlen, azzal együttjáró reprezentáczió, folytonos aláirások és adakozások miatt sajátjából pótolni kénytelen, ki hatalomgyakorlás, kegyelemosztogatás, audiencziaadás helyett jobban szeret gyermekeivel játszani s virágokat ültetni, — oly emberre nézve, kit kizárólag a haza s haladás ügyének teendő hasznos szolgálatok buzgó ösztöne, az üdvös alkotásoknak szent vágya vezet a miniszteri székre, ki nem fényt s hatalmat keres, hanem az igazságot s jogot önmagáért szereti, nem lehet sok kedve az igazságügyi súlyos tárczát hóna alatt hurczolni, ha azt tapasztalja, hogy nemcsak legjobb törvényhozási szándékai semmisülnek meg nem várt akadályokon, hanem hogy ő neki, kihez minden ember, a kin az országban jogtalanság történt, panaszszal fordul orvoslásért, nincs ereje az alsóbb, nevezetesen a megyei hatóságok jogsértéseit s féktelenségét kellően zabolázni. Mit mondjunk oly elvhü és mély meggyőződésü miniszter helyzetéről, kinek elvei igazán s nemcsak névszerint szabadelvüek, kinek ily elveit az ellenzék is helyeselni látszik s azokkal kaczérkodik, de aztán a kivitelben politikai párttekintetekből gátolja s elbuktatja, a mi Horvát Boldizsárral nem egyszer megtörtént? — Természetes, hogy ily elemekkel nem férhetett össze az a komoly államférfi, ki a politikát nem furfangnak tartja, hanem nagy és nemes feladatnak, melyben nemcsak ész, hanem szív, nemcsak ügyesség, hanem jellem is kell; ő át tudta

érezni a milliók nyomorát s reményeit, lelkesedni tudott a nép javaért, melyből származott, könyezni tudott a szenvedőkkel s tőle telhetőleg mindig segített embertársain, ha egyebet nem tehetett, vigasztalta s bátorította a csüggedőket. Törvényjavaslataiban, rendeleteiben a bölcs ész tanácsa mellett a meleg szív dobogása is hallatszik, s ez biztosít neki hervadhatlan koszorút, míg a hazában egy meleg szív dobog.

De az ellenzéki pártok szíve nem ily érzékeny; sokszor keményen támadták, mert legjobb meggyőződése és igazságügyminiszteri kötelessége szerint a szabadságtól elválaszthatlan rendnek mindig erős védője s a szabadság nevében szereplő féktelenségnek éber, sokszor igen éles ostorozója volt.

De soha sem érezte magát annyira sértve s türelméből kiforgatva, mint 1869. junius 24-én, midőn *Irányi Dániel*, szélbali képviselő, a támadás túlzó hevében, az elitélt *Böszörményi László* gyilkosának nevezte. Ekkor elhagyta szokott önmérséklése, s becsülete és jelleme védelmében igazán férfias erővel s elszántsággal lépett fel. Az említett ülésben, a birói hatalom gyakorlásáról szóló törvényjavaslat vitatása közben, *Irányi* a kormány által kinevezett birák függetlenségét kétségbe vonva, azt állította, hogy képviselőtársa s barátja *Böszörményi László* ily birák áldozata lett, s beszédét azzal fejezte be, hogy a miniszter *Böszörményit* a törvénytelen itélet következtében halálra kínozta. — *Böszörményit* ugyanis azért, hogy lapjában *Kossuth Lajosnak* a váczi választókhoz írt s Magyarország önállását az osztrák ház uralmával össze nem férhetőnek hirdető levelét közzétette, a budapesti esküdtszék 11 szóval 1 ellen *vétkesnek* mondta ki, s a biróság e verdikt alapján egy évi fogságra itélte. A fogságban *Böszörményi*, ki már előbb is beteges volt, aggasztóbb fokon megbetegedett, de nem volt rávehető, hogy bármi kedvezésért folyamodjék a kormányhoz, s noha a miniszter a fogságban levő beteg barátai részéről tett jelentésre azonnal úgy nyilatkozott, hogy bármely, hozzá intézendő egyszerű magánlevél folytán is, kész a beteget szabad lábra helyezni s bármely gyógyintézetbe elbocsátani: *Böszörményi* sem maga nem jelentkezett, sem barátait érde-

kében fellépni nem engedte. A makacs jellemű beteg a fogságban 1869. márczius 24-én közsajnálkozástól kisérve elhalt, a mi baráti közt nagy elkeseredést szült. *Irányi Dániel* sértő szavai után a kormánypárton nagy zaj tört ki, *Horvát* sápadtan felugorva helyéről szólani akart, de az elnökség *Irányit* rendre utasítván az ülést feloszlatta. — A következő ülésben *Horvát Boldizsár* a napirend előtt szót kért, kijelentette, hogy állásáuál fogva nem tűrheti a birói testület becsületének büntetlen megtámadtatását. Minden más téren találhatna ily merény ellen oltalmat és orvoslást, de a támadás oly helyen történt, hol a sértő a képviselői mentesség sánczai mögé vonulva elő nem állítható; kénytelen tehát, ha a sértést orvosolni akarja, a képviselőház segélyét venni igénybe. — Előre bocsátván eképpen a durván megtámadott esküdtszéki biróság köteles védelmét, melyre mint igazságügyminiszter hivatott volt, a felindulástól remegő hangon folytatá: A mi pedig személyemet illeti, engem nem hatalomvágy, hanem kötelesség érzete vitt a miniszteri székre, s tudtam, hogy áldozatot kell hoznom munkában, életerőben s az élet örömeiben, de arra nem voltam elkészülve, hogy becsületem is martalékul essék; a haza követelheti életemet s véremet, ha kell, de becsületemet nem. Én nem tudom, a ház bölcsesége mit fog határozni, de érzem, hogy oly ember, ki a közvélemény előtt gyilkosnak van bélyegezve, sem miniszteri, sem képviselői székét e teremben el nem foglalhatja, míg megtámadott becsülete azon fórum előtt s által, hol a sértés történt, helyre nem állíttatik«. — Jól eshetett neki a ház nagy többségének élénk tetszése, rokonszenves felkiáltása, hogy ő minden ily megtámadás felett áll, s különösen *Deák Ferencz* erőteljes védelme, czáfolata az ellenkező értelemben felszólaló néhány ellenzéki nyilatkozatra, s indítványa, hogy a ház határozatilag mondja ki rosszalását *Irányi* kifejezéseire, a mi névszerinti szavazás útján 203 szóval elfogadtatott, miután az ellenzék, kevés kivétellel, a szavazást elhagyta. E határozatban az az elvi kijelentés is foglaltatott, hogy a képviselőt az országgyülésen mondottakért a Ház feleletre vonhatja. A fájdalmas és kellemetlen

ügy tehát a miniszterre nézve óhajtása szerint oldatott ugyan meg, de a szálka ennek szivében, az ellenzék viselkedése folytán, mégis bennmaradt és a méltatlanság érzete, melyet benne az őt folytonosan boszantó és üldöző pártgyűlölet ébren tartott, nem lehetett alkalmas abbeli szándékától való eltérítésére, hogy a kabinetből mielőbb kilépjen. Elvei- s meggyőződéseire nézve alkut nem ismerő jelleme, s a méltatlan támadásokkal szemközt nagy érzékenysége mindinkább megérlelték elhatározását, hogy a miniszteri tárczáról lemondjon, a mi 1871. május 16-án csakugyan bekövetkezett. — Így azután a részint kezdeményezett, részint tervezett s fiókjában tartott reformok csorbán s befejezetlenül maradtak vagy csak utódai alatt évtizedek multán s nem is mindenkor az ő szellemében juthattak érvényre. Miniszteri működése tehát nem volt teljesen bevégzett, de azért, mint láttuk, bőven gyümölcsöző s hálát érdemlő, akár az általa alkotott törvények nagy számát, akár ezek fontosságát tekintjük. 1867. márczius havától, midőn tárczáját átvette, 1871. május haváig, midőn arról lemondott, tehát négy év alatt több mint száz törvényjavaslatot terjesztett elő s annyi eszmegazdagságot s oly széles látkört, önállást és szorgalmat vitt magával a miniszteri törvénymühelybe, mint társai közül a legjobbak.

Minthogy a székéről önkéntesen lelépett, kedve vesztett s a megismert akadályok és kellemetlenségek által lehangolt, érzékeny és sebzett szivű, de ereje csökkenését is érző embernek egy perczig sem jutott eszébe, hogy a miniszteri széket újra elfoglalni törekedjék, s ily irányban lépést tegyen, — vele, mint miniszterrel teljesen leszámolhatunk, s államférfiúi jellemrajzát bevégezhetjük, mert bár a képviselőházban megmaradt, s ifjúkori rugalmasságának egy részét visszanyerte, és szónoki lelkesedése még olykor fellobbant s elbűvölte hallgatóit: egészben véve mégis jelentékenyebb politikai szerepe ezentúl nem volt. — Elvei, meggyőződései mind halálaig változatlanul ugyanazok maradtak, melyek ekkorig vezették eljárásában; csak munkaköre s a tér változott, melyen ezentúl mozgott, s midőn testi ereje mind inkább elgyengült: a

tudomány és költészet nemes örömeiben kereste élvezetét. — Abból, a mit eddig felmutatott, s az oltárra rakott, bizvást megalkothatjuk emberi, polgári és államférfiúi jelleme képét.

Gróf Lónyay Menyhért, barátja s minisztertársa, naplójában az Andrássy-cabinet tagjait röviden jellemezvén, ezt írja róla: »*Bódi* (így nevezték őt közelebbi barátai) erélyesen beszél, szépen ír, legtovább lát, fáradhatlan munkás s becsületes ember. De ő sem tud gyorsan organizálni.« Ez utóbbi állítást én, ki szemmel látó tanuja voltam lázas működésének, nem ismerhetem el igazságosnak. Mert nem az ő hibája s mulasztása volt, hogy az ország nem egészen érett közvéleménye s gyakran magok minisztertársai is oly nehézségeket gördítettek elébe, melyek gátolták úgy a gyors szervezésben, mint a gróf Széchenyi István által kétségkívül helyesen ajánlott, de olykor a sürgető szükséghez képest nem mindig lehetséges sorrendtartásban is. — És gróf *Lónyay Menyhért*, ki maga épen nem volt költőies hajlamu, hanem a számok realista irányu, gyakorlati embere, elfelejtette Horvát Boldizsár jelleme rajzában kiemelni egész közéleti pálya futásának egyik leglényegesb tulajdonát, mely őt annyi híres államférfitól megkülönbözteté, melyet sokan nem tartanak államférfiban hasznos tulajdonnak: vele született ideálizmusát s költőiséget, mely e ritka egyéniséget sohasem hagyta el s lelkesítette, hogy az erkölcsiség s igaz szabadság örök törvényeit ajakkal és tollal fáradatlanul hirdesse s a mennyire a körülmények engedték, tettekben is valósítsa. Pedig, hogy egy nemzet el ne sülyedjen s nagy feladatokat végezhessen, ily nemes idealizmus meleg ihletére első sorban van szüksége. Mert ki hinné el, hogy nagyokat lehet teremteni egy kapzsi, anyagiasságba merült, önző nemzedékkel, mely nem tud eszményekért lángolva lelkesülni, díjra nem számítva dolgozni, hinni, remélni s ha kell nélkülözni s szenvedni és meghalni is, mint az 1848/49-iki nagy kor hősei, s a századok mindama nagy emberei, kik a »reformátor« nevet kiérdemelték? Talán nem maradok egyedül véleményemmel, ha kimondom, hogy »a század vége« névvel bélyegzett korban, ennek sokoldalu ügyessége s életrevaló-

sága mellett, ez ideálizmusnak, ez önzetlen önfeláldozásnak melegét kevésbbé észleltük, mint a letünt század közepén, bár jobbra-balra lökdöstetünk tuczat számra felmerülő utczai nagyemberek tolongásában, kik folyvást ünneplik egymást, magukat és czimboráikat. Horvát Boldizsár nem volt a »század végének« ily mondva csinált nagy alakja, ő élve s halva tisztelt emlékül maradt itt közöttünk a magyar szabadságharcz s az alkotmányosság újjászületésének korából, azzal a magas szellemmel s jellemmel, mely annak a kornak vezéralakjait diszítette. Nem akarom őt mestere *Deák Ferencz* történelmi nagysága mellé csak megközelítőül is állítani, a mi ellen az ő szerénysége leginkább protestálna, de tagadhatlan, hogy jellemében a nagy *Deákéval,* kinek hű tanítványa, elvtársa és hatályos segéde volt, egyéniségeik sokféle különbözése mellett több hasonló vonás s erkölcsi és értelmi tulajdonság található fel. Mint Deák, egyike volt kétségkívül ő is a közélet legtisztább alakjainak, »Justus et propositi tenax« férfiú ő is, kit ha a konzervativ s arisztokrata érzelmü seregben számosan voltak is az őszinte demokratának, s az ez irányu gyors haladás egyik előkelő tényezőjének, a forradalmár túlzók közt pedig a renddel párosult józan szabadság apostolának ellenfelei, sőt egybenmásban ocsárlói s gúnyolói is (ilyes csaholó Deák útjain is fordult elő), de még ezek is kénytelenek voltak a nemzet nagy zömével együtt szép és tiszteletre méltó tulajdonait, becsületességét s jelleme tisztaságát, valamint ritka elmetehetségeit is elismerni s nagyrabecsüléssel kisérni. Tiszta példája volt ő is az egyszerű polgári erénynek, mint *Deák Ferencz.*

Ez a hiú külsőségeket, üres parádét s czafrangokat megvető filozófusi szerénység az ő igaz és őszinte jellemének is lényeges alkatrésze volt. De a »haza nagy bölcsére« emlékeztető több jellemvonás mellett egyéniségökben, a testalkatot, termetet s fellépést nem is említve, igen nagy a különbözés. A születésénél s nevelésénél fogva, mely a megyei s a régi diétai életben fejlett ki, nagy *táblabiró* Deák, érezte saját nagyságát s felülmulhatlan souverain tekintélyét, s főleg betegessége és idegessége növekedtével nem egyszer

éreztette is környezetével, legjobb barátait sem véve ki. *Horvát Boldizsár*, a nép fia, sohasem mutatott magas szemöldöt s a tekintély souverainitását, s ebben különbözött főképen nagymesterétől, kihez különben éles elméje, erős logikája, jogászi tudásának magas foka, s a politikában a körülményeket s lehetségeket józanul megfontoló bölcs mérséklete által is tagadhatlanul hasonlított. E mérséklet széles látkörének volt kifolyása, mely a viszonyokat mérlegelni tudta s csalképek után nem indult. — A tanuságos anekdotákat s jó élczeket ő is szerette s bőven osztogatta, csipős lenni ő is tudott, de fájdalmat okozva sérteni sem az, sem ő. Deákhoz mindenek felett abban hasonlított, hogy sohasem nyújtotta ki kezét a hiúságnak hizelgő üres külsőségek, czímek, rendjelek után, s büszkeségét csak abban találta, hogy véleménye függetlenségét, s meggyőződéseihez a makacsságig ragaszkodó elvhűségét és következetességét rendíthetlenül fenntartotta. Sohasem hajolt meg a hatalmasok magas szemöldöke előtt, de nem sokat adott a változékony tömegek tapsaira s füttyeire sem. Ha hitének s meggyőződéseinek érvényt nem szerezhetett, nem ragaszkodott jövedelemhez, hivatalhoz, s az azzal együtt járó hatalomhoz s méltósághoz, s mind erről lemondva nem vitte magával még azon szokásos kitüntetéseket sem, melyeket a lemondott miniszterektől nem szoktak megtagadni.

Szabad legyen ez alkalommal, midőn e nagy érdemű munkásnak szerepére emlékezünk, midőn láttuk a ritka jelenetet, miképpen lép minden zaj, mellén fityegő rendjel, belső titkos tanácsosi czím nélkül, megelégedve csupán nemes öntudatának jutalmával, egy valóban magas állású ember a hatalom polczáról a szerény magánéletbe, s mikép nem gondol arra, hogy küldöttségekkel, búcsúlakomákkal és fennhangzó magasztalásokkal ünnepeltessék: egy biráló pillantást vetni a XIX-ik század végének parádés szokásaira, a kifogyhatatlan ünnepek, hódolatok s lakomák hosszú sorozatára, melyek ékes leirásával a hirlapok tömve vannak.

Napról napra harsognak az utczákon, gyűlés- és éttermekben s visszhangoznak a hírhordó s ily bő és csábos anyagot szívesen fogadó lapokban az úgynevezett »*lelkes*« éljenek (nálunk csak ilyenek vannak), egymást érik a díszünnepélyek,

lukullusi lakomák a hivatalokba lépő vagy azokban öt, tiz, husz éves jubileumaikat, mint mondani szokták, váratlanul s meglepetve ünneplő, vagy onnét czimekkel s rendjelekkel felczifrázva távozó *nagy emberek* bálványozására s a koplaló, szenvedő tömegek elkeserítésére. Ha sokszor egy középszerüség mindenféle, nem is éppen tiszteletre méltó eszközök ügyes felhasználása által efféle kitüntetésre tesz szert: nem maradhat el a jó pajtások ünneplése, *lelkes* éljenzése, virágok *lelkes* hintése a nagy ember útjára, fehérbe öltöztetett kisasszonyok által, kik maguk sem tudják, miért örülnek oly nagyon a kopasz vagy parókás bácsinak, aztán a pezsgőnek és ludmájpástétomnak *lelkes* fogyasztása, s a megyékben fényes menet, czifra bandérium, riadozó zene, zászlók lobogása. — Ez országszerte elterjedt divat alól, mondhatni, csak a tisztes és szerény birói kar parádémegvetése képez kivételt, mert míg a főispán, kinek hatásköre mégis csak az ország kis részére terjed ki, annyi czifrálkodással lép kis trónusára, látjuk, hogy a királyi kuria elnöke, midőn az egész ország felett foglalja el legmagasb birói székét, igazságot szolgáltatni, s annak tisztaságát őrizni milliók javára, egyszerüen leteszi az esküt, kezet szorít biró társaival s megkezdi terhes hivatalos munkáját. Horvát Boldizsár sem kért magának a parádéból, s legjobban érezte magát családi s szűkebb baráti körben, mely őt hű szeretettel vette körül s hozzá melegen ragaszkodott.

Feladatom még, hogy itt a tud. Akadémiában, melynek e kitünő publiczista 37 éven át tagja volt, az akadémikusról s iróról is különösen megemlékezzem, s itteni szereplését méltányoljam. *Horvát Boldizsár* nem volt professzionatus író, s az Akadémiába leginkább művészi szónoklata tekintetéből választatott meg. Akkor, midőn levelező taggá lett, nem voltak nagyobb írói művei. 1839-től fogva már igen fiatal korában, egyes csinos költeményei, elbeszélései, úti rajzai jelentek meg a szépirodalmi lapokban, s a fővárosi s vidéki ujságoknak már akkor keresett dolgozótársa s ügyes tollú vezérczikkírója volt, kinek tömör és díszes

stylusa méltán feltünt. *Vörösmarty Mihály*, a fiatal tehetségek ez atyai barátja s buzdítója, oly jeles írói s költői tehetséget olvasott ki a nagyreményű fiatal ember próbatételeiből, hogy őt rábirni gyekezett, maradjon kizárólag a szépirodalom művelésénél, melyre kiváló hivatása van; ő azonban az élete körülményei által elébe tüzött jogászi, publicistai és szónoki pályán gyűjtött még fiatal homloka körül babérokat s a szépirodalmi körben csak dilettáns maradt, míg mint jogász, szónok és publicista előkelő szerepre emelkedett, s mint e pálya koszorúsa, s az országbirói értekezlet kitünősége, választatott 1861. deczember 20-án az Akadémia levelező tagjává, hol 1864. márczius 1-én foglalta el székét az összes Akadémia tapsai közt szép és tartalmas értekezésével »Azon befolyásról, melyet az ország törvénykezési reformja erkölcsi s anyagi életünkre gyakorol«. Ez értekezése úgy formai, mint tartalmi tekintetben kitünő, s talán legjobb mind azok közt, melyek magyar nyelven az osztrák törvényekről irattak; egyedül benne az államférfiúi felfogás a jogász finom elmeélével.

Midőn aztán igazságügyminiszterré lett, s a közvélemény az országgyűlés legklasszikusabb szónokai közé sorozta; az Akadémia is a levelező tagok szerényebb sorából 1868. márczius 18-án a tiszteleti tagok közé emelte.

Ezentúl már csoportosan érték a tudományos kitüntetések; a magyar királyi egyetem is tisztelve ismerte el jogtudományi jelességét, midőn őt százados ünnepe alkalmával dísztudori oklevéllel tünteti ki; a Kisfaludy-Társaság pedig szónoki s e mellett költői tehetségét, midőn őt 1887. január 26-án tagjai közé ültette. Érdemdús tevékenysége azonban, ide számítva az irodalmit is, kevésbbé nyilvánult az Akadémia belső körében, mint azon kívül; nem dolgozhatott e díszes körben annyit, mint óhajtotta volna, s az üléseket is csak ritkábban látogathatta. Előbb nagy hivatalos elfoglaltsága, későbben, midőn már több ideje s nyugalma lett volna, betegeskedése és szemei nagy fokú elgyengülése gátolták az irodalmi nagyobb szabású munkásságban. Tartott azonban az Akadémia kebelében, említett székfog-

laló értekezésén kívül, két nagyszabású emlékbeszédet, két magyar miniszter felett, kiknek egyike, *Szemere Bertalan*, a szónoklat és styl szépségében, magas fokú európai műveltségben, tiszta hazafiságban s a reformeszmék lelkesült kultusában hozzá hasonló, egyéniségében, modorában és jelleme némely sajátságaiban tőle lényegesen különböző történeti alak, kivel közelebbi ismeretségben s érintkezésben nem állott; másika pedig minisztertársa s bizalmas barátja, a nemeslelkű, szelid, de szilárd jellemű gróf *Mikó Imre*, közlekedési miniszter volt, ki az Andrássy-minisztériumban Erdélyt képviselte. — Ama felett 1875-ben, eme felett pedig 1877-ben olvasta fel az akadémiai emlékbeszédek legszebbjei közé tartozó jellemrajzait. A két emlékbeszéd közül melegsége, közvetlensége, gróf Mikó Imrének, az emberi s hazafiúi erények e ritka mintaképének s e valóban nagy ember köz- és magánéletében kifejtett óriási tevékenysége s áldozatkészségének, s a szerető családatya szivét ért sorscsapások s átszenvedett mély fájdalmak megragadó rajza által érte el a nagyobb hatást, mely e második emlékbeszédét az Akadémiában tartott ilynemű szónoklatok során a legszebbek, s a Kölcsey, báró Eötvös József és Gyulai Pál elismert remekművei közé emeli. 1893-ban az Akadémia igen óhajtotta volna, hogy a Széchenyi-ünnepre, melyen évenkint e nagy ember munkásságának valamelyik ágáról tartott emlékbeszéddel újítja meg főalapítója emlékezetét, ő vállalkozzék ennek elkészítésére. Ő azonban nem fogadta el a megtisztelő felhivást, mert már nem tartotta magát elég erősnek, hogy annak a nagy *Széchényi* emlékéhez méltó módon megfelelhessen. — Az Akadémia iránti meleg érdeklődésének egyébiránt maradandó jelét adta azon áldozatkészségével, midőn 1874-ben 100 arany díjat tűzött ki a »Népbirák alkalmazása, különösen az esküdtszékek intézménye kérdésének elméleti s gyakorlati oldalról és főképen hazai viszonyaink tekintetbevételével való megfejtésére«. A beérkezett két pályamű közül a dr. *Friedmann Bernát* budapesti ügyvéd, ismert jeles védő munkája nyerte el a jutalmat. *Horvát Boldizsár* ezzel alkalmat adva, hogy e fontos kérdéshez gazdag anyag, s minden oldalról való meg-

világítás szereztessék be, új bizonyságát adta tudományszeretetének s az akadémiai jutalomhirdetésekre nézve annak a véleményének, hogy nem holmi pedáns szőrszálhasogatások, hanem nagy gyakorlati fontosságú kérdések megfejtését mozdítsa elő. — Végrendeletében pedig az Akadémia alaptőkéjéhez ezer forinttal járult.

Nagyobb s igen jelentékeny művei kéziratban maradtak hátra, melyeknek kiadására *Hodossy Imre* barátját, a nagy tekintélyű jogászt s képviselőt bizta meg, melyek azonban mostanig kiadva nincsenek, s melyeket az ország olvasó közönsége kiváncsian, mondhatni, szomjasan vár.

E hátramaradt munkái, melyeken, ha egészsége engedte, fáradhatlanul dolgozott, 1. Közjogi essay a »Revue des deux mondes«-nak, kedvencz folyóíratának szánva, oly czéllal, hogy a külföld jobban megértse állapotainkat, melyek iránt még most is nagy tudatlanságban s zavarban tévedez; de nagy becscsel fog birni e tanulmány itthon is, mert egyik legtekintélyesebb államférfi s jogtudós műve, ki cselekvő részt vett az 1867-iki közjogi kiegyezés megalkotásában s így annak egyik legilletékesebb értelmezője s fennforogható kétségekben legbiztosabb utasító. 2. Parlamenti, akadémiai s egyéb beszédeinek gyűjteménye bevezetésekkel ellátva s tanulságosan kommentálva, mely egészen kész, s csak kiadásra váró nagy munkájánál *Kónyi Manó, Deák Ferencz* beszédeinek közhálát érdemlő s a kulisszák mögötti dolgok felől igen jól értesült közrebocsátója s magyarázója, *Horvát Boldizsár* közelebbi híveinek egyike volt segélyére — s mely nagy mű, ha világot lát, *Deák Ferencz, Kossuth Lajos*, báró *Eötvös József, Szemere Bertalan* s gróf *Apponyi Albert* már nyomtatásban megjelent beszédeivel, — hogy csak ezeket említsem — a magyar parlamenti ékesszólás valódi bibliája s nemzetünk méltó büszkesége leend. 3. Emlékiratai egész közpályájáról, de különösen minisztersége kulisszái mögül, melyeket egészen be nem végezhetett, de a melyek megjelenése így is érdekfeszítő esemény lesz, mert e becses feljegyzések megörökítik *Horvát Boldizsár* belső világát, gondolatait s életének különféle érdekességeit, mint erről a *Kónyi Manó* által a boldogultnak engedelmével felmuta-

tott egyes igen humoros és jellemző részletekből (gróf Andrássy Gyulánál kiállott házi fogságról, s a haragos Deák Ferenczről) meggyőződhetünk. 4. Költeményeinek válogatott gyűjteménye, melyeket részint a harminczas és ötvenes évek közt ifjú korában, többnyire egyes házi s családi események alkalmával baráti kör számára írt, részint később a hazai állapotok feletti időnkint felgerjedt elkeseredésében, lázas distichonokban dörgött el, s melyekből egyes mutatványok a lapokban is megjelenve vagy a Kisfaludy-Társaságban felolvasva, nagy érdeket keltettek. Az előbbiek közé tartozik az »*Álomkép*«, melyet korán elvesztett kedves neje emlékére, az utóbbiak közé többek közt az »Egy kriminalis biróhoz« Andrásovics Béla k. kuriai tanácselnökhez s a »Samu papához (Szabó Samu rokonához), benső barátaihoz intézett versek, melyekben szenvedélyes kifejezést ad a »századvégi erkölcsök« iránt érzett kárhoztatása- s megvetésének — ezeken kívül a játszi humor számos terméke, melyekkel környezetét s vendégeit mulattatta. E tréfás költeményeiben, mint kedélyes, zamatos toasztjaiban is, új eredeti eszméknek, a sújtó satyrának, a legszeretetreméltóbb humornak s kedélynek igazi kincsei vannak lerakva. Egyik legszebbike ezeknek orvosa dr. *Farkas László* tiszteletére adott lakománál asztali áldomás alakjában elmondott purgatóriumi utazása, melyet nyomtatásban is olvastunk, hol a másvilág felé repülése közben orvosa mentő keze megállítja s a földre visszahozza, miután előtte elköltözött barátai, *Kovács Zsigmond* püspök, *Kovács Kálmán*, *Szabó Samu* s a magyar politikai életnagyságai közül Deák és Ghyczy ottani életét s mulatságait meglesve, kedélyesen rajzolja, mely humoros rajz értékét csak azok méltányolhatják teljesen, kik, mint közelebbi körének, kedélyes estélyeinek részesei, megnevezetteket s azok viszonyát Horvát Boldizsárhoz ismerték.

Horvát Boldizsárt, mint már említém, főképen klasszikus magyar szónoki s tudós publiczistai minőségében választották meg a M. Tud. Akadémia tagjává, mint Szilágyi Dezsőt és gróf *Apponyi Albertet* is, kik szintén nem voltak professzionátus írók. Valóban egyik legrokonszenvesebb s

leglendületesb és egyszersmind legalaposabb s leglogikusabb szónoka volt a törvényhozó testnek.

Szerette a maga helyén jól alkalmazott, emelt hangú pathost, s e meleg felbuzdulása, mélyen érző keblének s élénk fantaziájának természetes kitörése, éppen e valódiságánál s őszinteségénél fogva, volt hódító s olykor elragadó, mely a nálunk szokásos parlamenti szólásmódnak részint üres, frázisos dagályában, részint köznapiságának árjában igen jótékonyan hatott. *Kossuth Lajos* izgató szenvedélytől forró és szenvedélyre gyujtó, e tekintetben páratlan szónoklatánál az övé mérsékeltebb, kevésbbé izgató, azonban sohasem száraz és hideg, mindig eszmétől, érzéstől lelkesített; logikában, a kifejezések, állítmányok s czáfolatok szabatosságában, a világosságban s kristály tisztaságban, az és finom dialektikában *Deák Ferencz*, *Szilágyi Dezső* s gróf *Apponyi Albert* mellé sorozható, de több szívreható érzékenység s költői elemmel. Azt a páratlan méltóságot, melylyel az öreg úr (Deák Ferencz) régóta gyűjtött hazafiúi érdemekkel koronázott oroszlánfejét felemelte, Horvát gyengébb testalkata, szerényebb egyénisége természetesen nem volt képes kifejteni, s az érvelésnek azzal a hasonlíthatlan népszerűségével sem rendelkezett, melynek sajátsága volt, hogy, ha beszélt, arra a hitre birta az őt szomjasan hallgató közönséget, hogy csak azt mondja el, a mit ő is tud, gondol és érez, csakhogy ugyanazt világosabban, érthetőbben, tökéletesb logikai rendben adja elő. De, mindent összevéve, nagy beszédei, melyeket a felirati vitákban fontos elvi kérdésekben, kedvencz reformeszméi védelmében mondott el, a rhetorika legszebb példányai közé tartoznak. Később, midőn már sokat szenvedett, csalódott s boszankodott, midőn a nem várt akadályok lehangolták, sokszor elkeseredés hangjai zendülnek meg beszédeiben, s még inkább rögtönzött költeményeiben, s bizalmas barátaihoz írt episztoláiban. — Itt olykor mennydörgő kitörésekben ad hangot erős megelégedetlenségének a kor változott politikai irányával s társadalmi szellemével, ha meggyőződése szerint sülyedést, hátralépést észlel.

Miniszteri székéről lelépve, minthogy akkor a miniszereknek még nyugdíj nem járt, ő pedig csak szerényebb

vagyonnal birt, kénytelen volt gondoskodni családi szükségeinek fedezéséről s hasznos munka által megszerezhető kényelméről. Az akkor alkotott s aztán más pénzintézetbe olvadt »Magyar földhitel részvénytársaság« igazgató elnökségét viselte 1877-ig. De, mert nem akart meggyőződése ellen engedni a részvényesek némely nyerészkedő vágyának, s nem egyezett bele, hogy az intézeti tőkét külföldi vállalatokban koczkáztassák, ez állásáról is leköszönt. — Fontosabb s egyéniségéhez inkább illő állás várt reá, midőn 1877-ben a soprommegyei törvényszék, herczeg Esterházy Miklós egyezésével a zárlat alatt levő herczeg Esterházy-javaknak zárgondnokává nevezte ki, minek folytán Pestről Kis-Mártonba tette át lakását, hol hét éven át élt e kényes s nagy felelősséggel járó hivatalának, s a hű és ügyes kezeire bizott roppant jószágtömeg rendezését, szakértő gazdasági tanácsosok segélyével, erélyesen megkezdte, s a tisztázás tervét, miszerint a herczegi birtokok a század végéig teljesen tehermentesekké tétettek volna, elkészíttette. Minthogy azonban e tervek keresztülvitelében a rendelkezése alá bocsátható összegekkel elégedetlen akkori herczeg s ennek tanácsadói részéről akadályokra talált: e jövedelmes állást is másoknak engedte át, miután a maga s munkatársainak méltó jutalmát biztosítani igyekezett. E hivatala közben a herczeg nagyuri vendégszeretetét, ennek óhajtása szerint, az orvosok és természettudósok Sopronban tartott vándorgyűlésén az Esterházyak kis-martoni fejedelmi fényű kastélyában s fraknói ősi várában méltó módon képviselte. E hivatalai mellett akkor még nem vált meg képviselői állásától, s ha érdekesebb problemák vonzották, a parlamentben meg is jelent, sőt nagy figyelemmel hallgatott beszédeivel magasb élvezetet is nyújtott régi tisztelőinek, ha fel-fellobbant benne a régi lelkesedés heve. De ezentúl minden pártköteléken kívül maradt s nyilatkozataiban esetenként független egyéni meggyőződését követte, védve a kormányt, ha ez oly úton járt, melyet ő is helyeselni tudott, s növelni igyekezett a mutatkozó bátorságot, ha előlépéseket s közeledést látott az elvek felé, melyeknek hű szolgálatában maradt élete végéig; ellenben sikra szállott minden

afféle kisérletek ellen, melyekben az alkotmány, a tiszta parlamentarizmus, a magyar nemzetiség s önálló államiság, birói függetlenség vagy a nép érdekeinek sérelmeit észlelte. Azonban megelégedetlensége a közállapotokkal mindinkább fokozódott, s bár Temesvár városa részéről közlelkesedéssel még két izben 1885-től 1892-ig képviselővé választatván, e kitüntetést elfogadta, s olykori felszólalásaival a benne helyezett bizalomnak hiven és dicsőségesen megfelelt, de politikai neheztelésehez járulván látó erejének nagy mérvü elgyengülése s általában megrendült testi egészsége: elhatározta magát, hogy a nyilvános élettől egészen visszavonul s ezt temesvári választóinak egy szépen indokolt levélben tudtokra adta. Parlamenti pályája ez utolsó stádiumán tartott nagy beszédei, a költöző hattyúnak végső dalai, nevezetesen a kormányelnöki széken Tisza Kálmánt követő gr. Szapáry Gyula által a közigazgatás tárgyában beterjesztett törvényjavaslat folyamán tartott eszmedús szónoklata, nagy mértékben igazolták a sajnálatot, melyet a polgári házasságról szóló törvény bemutatása alkalmával Szilágyi Dezső miniszter is felemlített, a felett, hogy e nagyszerü vita őt már a törvényhozás padján nem találta, hol kétségkívül egyike leendett az elsőrendü bajnokoknak e nagy reform védelmében. Az eseményeket, a kormányok változó szándékait, úgy a nyilt téren, mint a függönyök mögött lejátszott jeleneteket folyton figyelemmel s birálattal kisérte. — Tudtomra, semmi sem bántotta erősebben, mint a birói függetlenség általa kivívott s életbe léptetett elvének, a szabad alkotmányosság e legfőbb biztosítékának több izben szándékba vett megcsonkítása. Az igazságszolgáltatást a közigazgatástól elválasztó, s e kétféle hatóságnak egymás körébe avatkozását eltiltó 1869. évi IV-ik törvényhez, melyet ő vitt a parlamentbe, s mint a szabad alkotmány egyik sarkalatos alaptörvényével ő ékesítette törvénykönyvünket, már ismételve hozzányúlt a birói függetlenséget nem jól szivelő hatalom keze, mely utóbb oly vakmerő javaslattal állott elő, miszerint a kormánytól függő főispánok az igazságszolgáltatásba avatkozni, a biróságok felett felügyeleti jogot, sőt azok kinevezésébe is befolyást gyakorolni lettek volna hivatva, s hogy ily javaslat érvényre

nem emelkedett, csak az egész jogász-közönség kárhoztató nyilatkozata s a pesti ügyvédi kamara erélyes felszólalása gátolta meg. A miniszteri javaslatot visszavonták, s ez eredményhez kétségkívül hozzájárult Horvát Boldizsárnak, körének s befolyásos barátainak hangosan hirdetett rosszalása is. Bár e nagyobb attentátum nem sikerült: a birákról szóló, Horvát Boldizsár-féle törvényeket több izben módosító újabb csipkedések s foltozások mégis eleget ártottak a birói függetlenség teljes épségének s tisztaságának, miként azt ő eredetileg contemptálta.

Bár ekkor már rangja, címe nem volt, mert a lelépett minisztereket szokás szerint kisérni szokott címek- s kitüntetésekből semmit sem vitt magával, tanácsát többször igénybe vették barátai, egyik-másik fontosabb kérdésben, s az országgyülési vezérférfiak többen, névszerint gróf *Apponyi Albert*, *Hodossy Imre*, *Wekerle Sándor* is megmeglátogatták az elvonult beteg remetét, és szivesen hallgatták független nézetei tanuságos kifejezését. Ezentúl szeretett családja s néhány hű barátja társaságában, testileg sokat szenvedve, de szenvedéseit erős lélekkel viselve, szelleme pompás teljességében, igaz magyaros vendégszeretet s meleg ragaszkodás élvezetében, télen át pesti kényelmes lakásán, nyáron pedig városligeti kertjében s részint utazásokon fürdőkön s üdülőhelyeken töltötte hátralevő életét, délelőtti folytonos munkában, titkára felolvasását hallgatva, s leveleket tollba mondva, irodalmi müveken dolgozva s azokat kiadásra előkészítve. Fogyatékos látó erejét, mely az írás- s olvasásban éveken át előbb feszélyezte, majd, folyton előrehaladva, teljesen meggátolta, jó részben pótolá nagyszerü emlékezőtehetsége. Diktálni úgy tudott, mint csak igen kevesen, s oly szabatossággal, hogy a mit szóval elmondott, azt azonnal szedni s nyomatni lehetett volna; — a mit előtte felolvastak, úgy bevésődött hű emlékezetébe, hogy csaknem szóról szóra el tudta mondani s e felett hatalmas agyvelejében rendbe szedni s feldolgozni. Ha e szép munkában elfáradt: családja szeretett körében talált édes pihenést. Kedélyes gyöngédségének tanúi voltak mosolygó, élénk, szép unokái, kik, mint virágok s gyümölcsök nyakán csüggve környezék

az elaggott, gyökerében megtámadott drága törzset. — Vak szemeivel a szinházakat, látványosságokat, gyüléseket nem látogathatván, s a természet bájos szépségeinek szemléletében sem gyönyörködhetvén: majdnem kizárólag csak a hallás útján szerezhető élvezetekre volt korlátolva: a szobájába vezetett telefon útján fülébe szállított dalműveket, titkára s franczia társalkodója felolvasásait, gyermekei vidám fecsegését, kedvencz kanárija csicsergését, s tudós cziczája dörömbölését hallgatni, barátaival élczelődni, s komoly és tréfás eszméket cserélni volt élete végső éveinek egyedüli, egyszerű, szerény mulatsága.

Horvát Boldizsár halála nem volt meglepő; mert arra mind maga, mind szerető családja s barátai hosszas szenvedések által lettek előkészítve. De hiveinek vigasztalására szolgált, hogy szellemi erejének egész teljességét, itélő és emlékező tehetségét s meleg érdeklődését minden emberiségi s hazai közügy iránt mindaddig megtartotta, míg legvégső óráiban öntudata el nem hagyta; sőt ha testi fájdalmai enyhültek, azonnal visszanyerte jóízű humorát s tréfás jókedvét is, mely őt családi s baráti körben oly kedvessé tette, sőt ő is, mint a leáldozó nap az esthajnal szelid fényében, élte vége felé volt a legvonzóbb s rokonszenvesebb nagy lelki erővel mosolyogva tűrt testi szenvedéseiben.

Életölő baja azonban mind komolyabbá fejlődött, s midőn 1898. nyarán új műtét alá kellett magát vetnie, már nem sok remény lehetett felgyógyulásához. Ereje napról napra fogyott; többször mondta, hogy végperczét közelgetni érzi, s csak azt sajnálta, hogy megkezdett irodalmi munkáit, különösen emlékiratait egészen be nem fejezheti. Karosszékében ülve csendesen hallgatta titkára felolvasásait s az ujságlapok híreit. Meggyőződve, hogy az örök nyugalom küszöbén áll, egy bölcs és tiszta lelkiismeretű ember elszántságával várta a pillanatot, mely 1898. október 28-án a déli órákban be is következett, s 77 éves testéből halhatatlan lelkét elröpítette az eszmények országába. Őszinte gyászszal s megható részvéttel ünnepelt temetésén *Samassa*, ő exja a hazafias érzelmű egri érsek szentelte be a holttestet,

ki erre a gyászoló családnak önként ajánlkozott. Jelen voltak ott a kormány képviselői, a fővárosi jogász-világ, a birói testületek, az egész királyi kuria Szabó Miklós elnöknek, a boldogult benső barátjának vezetése alatt; a főváros egész komoly dísze s előkelősége; nagy számmal azok is, kik élete végén elhanyagolták, mintha a tisztelet és hála méltó érzelmei, melyek az új kor tolongásában feledésbe merülni látszottak, halálával felébredtek s kivirágoztak volna. Az akadémia nevében, mely szintén testületileg jelent meg ravatalánál, a volt igazságügyminisztert egykori utódja a miniszteri széken, Szilágyi Dezső akadémiai tiszteleti tag bucsuztatta el megható gyászbeszédben, mely méltó volt úgy a rokonszenves, tisztelt és szeretett halotthoz, mint a méltóságteljes szónokhoz, a ki azt elmondotta. Ő hirdette ki nagy elődének koporsójánál, hogy »Horvát Boldizsárt kell tekintenünk az új magyar igazságügy első nagy reformátorának, s hogy ez érdeme és dicsőségének koszorúja soha sem fog elhervadni«. — Az összes hírlapok egyetértve tüzték ki ez alkalommal a kegyelet zászlóit, s felujították érdemeinek, szebbnél szebb tulajdonainak emlékezetét. — Következő napon tartatott a belvárosi plébánia-egyházban a fényes requiem, melyen a kesergő családtagokon, s a kormány s a biróságok tagjain kívül jelen volt Szombathelynek, hálás, lelkes szülővárosának küldöttsége az ottani polgármester s Vasvármegye küldöttsége a fő és alispánok vezetése alatt. Temesvár városa nevében az ottani polgármester intézett részvét-iratot a gyászoló családhoz. Szülőmegyéje s városa előljárói máris mozgalmat indítottak, hogy Szombathelyen emlékszobrát felállítsák. Erre a nemeslelkű polgár újabb érdeme is lelkesítette őket; mert végrendeletében több alapítványt tett jótékony s közhasznu intézetek számára, s különösen kedves szülővárosa emberbaráti intézeteire. — Budapest főváros díszsírhelyet jelölt ki földi maradványai befogadására, Deák Ferencz mauzoleumjának szomszédságában.

*

Én pedig, az üdvezültnek egyik legrégibb híve, az alatt, míg e szívreható gyász-ünnepségek lefolytak, betegen,

szobámba zárva s lázas félálmokban hánykolódva láttam körülem lebegni megtört alakját, szelid, szenvedő arczát s könnyes szemekkel néztem, mint integet felém bucsúzó kezeivel. — És ekkor meglátogatott, lázas félálmamban Klio, a történetírás komoly múzája, s így szólott hozzám: »Ne sirjatok, hiszen ő, bár kihült teste az anyaföldnek visszaadatott, nem halt meg, mert él köztetek szelleme, lelkesítő példája, szeretete s emlékezete; s nem hal meg mindaddig, míg fennállanak művei, alkotásai, törvényei, Magyarország új igazságügyi, birósági rendszere, homlokán a birói függetlenség jeligéjével; — él mindaddig, míg ki nem hal Magyarországban a hazafiúi kegyelet azok iránt, kik példát adtak rendíthetlen elvhűségben s becsületességben, kik magas elmével gyöngéd, nemes szívet, alapos komoly tudással fellengő költőiséget s eszményiséget párosítottak, s mindenkit, a ki környezetükben lenni szerencsés volt, tőlük telhetőleg boldogítottak.«

BIBLIOTHECA ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
BUDAPEST